

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Τμήμα Επικοινωνίας Μέσων και Πολιτισμού

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
Πολιτιστική Πολιτική, Διοίκηση και Επικοινωνία

Σπυρίδων Αλέξανδρος Μουτζουρίδης
(Α.Μ. 4106Μ025)

Επιβλέπων καθηγητής: Γιάγκος Ανδρεάδης

Τριμελής Επιτροπή Υποστήριξης:
Γιάγκος Ανδρεάδης
Στέφανος Ροζάνης
Γιάννης Σκαρπέλος

Ιανουάριος 2009

Διπλωματική Εργασία με θέμα:

Η ιστορική αναζήτηση της ευρωπαϊκής ταυτότητας και ο ρόλος της στην πορεία της Ευρωπαϊκής Ένωσης προς την Ολοκλήρωση.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	3
1. ΘΕΩΡΙΑ: ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ	5
- Ταυτότητα για τη μηχανή του Κράτους	
- Η «φαντασίωση» του Έθνους	
- Σύμβολα και μνήμη	
- Εγώ και Άλλο	
2. ΠΡΟΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ	11
2.1 ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΤΡΙΠΤΥΧΟ	12
- Ρώμη	
- Αρχαία Ελλάδα	
- Χριστιανισμός	
2.2 Η «ΒΑΡΒΑΡΙΚΗ» ΕΥΡΩΠΗ	15
2.3 Η ΠΡΩΤΗ ΜΕΓΑΛΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ	17
2.4 RES PUBLICA CHRISTIANA EUROPAE	21
- Η Ευρώπη του Καρλομάγνου	
- Ένα όνειρο, μια αυτοκρατορία, δύο ηγέτες	
2.5 Η ΕΥΡΩΠΗ ΤΩΝ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΒΑΣΙΛΕΙΩΝ	26
- Ο κατακερματισμός της αυτοκρατορίας	
- Μια νέα ιδέα για την Ευρώπη	
2.6 Η ΕΥΡΩΠΗ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ	33
- Ο αιώνας των επαναστάσεων	
- Η Ναπολεόντεια Αυτοκρατορία	
- Ένας εθνοκρατικός πολιτισμός	
- Η πολυτέλεια της ευρωπαϊκής ιδέας	
2.7 Η ΠΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΗΝ Ε.Ε.	40
- Μπριάν, Λένιν, Χίτλερ	
- Η Ευρώπη του Jean Monnet	
3. Η ΕΥΡΩΠΗ ΑΠΟ ΤΟ ΜΕΛΑΝΙ ΣΤΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ	46
3.1 Η ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ	46
- Μια παλιά ιδέα	
- Τέχνη και πολιτική	
- Κοινωνική Δημοκρατία	
3.2 Η ΟΥΣΙΑ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ	51
- Ο πληθυσμός της ιδέας	
- Το ευρωπαϊκό κεκτημένο	
- Το ευρωπαϊκό όνειρο	
3.3 ΟΙ ΕΥΡΩΠΑΙΟΙ, ΟΙ ΑΛΛΟΙ, ΚΑΙ Η ΓΗ ΤΟΥΣ	58
- Αμερικανοί και Ανατολικοί	
- Ισλάμ	
- Ψάχνοντας τα σύνορα	
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	65
ΕΡΓΑ ΑΝΑΦΟΡΑΣ	68

Εισαγωγή

Το Δεκέμβριο του 2007 τα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, στο πλαίσιο της υπογραφής της Συνθήκης της Λισαβόνας, δήλωσαν «*ότι η σημαία που είναι χρώματος κυανού και φέρει κύκλο δώδεκα χρυσών αστερών, ο ύμνος από την «Ωδή στη Χαρά» της ενάτης Συμφωνίας του Λούντβιχ Βαν Μπετόβεν, το έμβλημα «Ενωμένη στην πολυμορφία», το ευρώ ως νόμισμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, και η ημέρα της Ευρώπης την 9η Μαΐου, θα παραμείνουν, γι' αυτά, τα σύμβολα της κοινής ταυτότητας των πολιτών τους ως πολιτών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του δεσμού τους με αυτήν*¹».

Βεβαίως ούτε το κείμενο της Συνθήκης ούτε τα συνοδευτικά πρωτόκολλα και παραρτήματα είχαν ως κύριο θέμα τα σύμβολα της κοινότητας ή της ταυτότητας των Ευρωπαίων, αλλά αυτή η δήλωση, έστω τυπικά, δεν μπορούσε να παραλειφθεί. Λιγότερο ή περισσότερο σε όλα τα επίσημα δημοσιευμένα κείμενα της Ένωσης γίνεται αναφορά, με ή χωρίς έμφαση, στην κατά τα άλλα αφηρημένη ενίσχυση της ευρωπαϊκής κοινότητας και προώθηση της «ευρωπαϊκότητας».

Αυτή η «ευρωπαϊκότητα» είναι το αντικείμενο της παρούσας μελέτης, η οποία ασχολείται με μια σειρά από ζητήματα που αφορούν την ταυτότητα του Ευρωπαίου πολίτη. Προφανώς η υπόθεση της ταυτότητας δεν είναι απλή γιατί το περιεχόμενό της μεταβάλλεται σε μεγάλο βαθμό με το πέρασμα του χρόνου και εντάσσεται σε διαφορετικές κατηγορίες που επίσης μεταβάλλονται ανάλογα με την ιστορική θέση τους στην κοινωνική εξέλιξη. Στο βάθος δηλαδή των αιώνων η ταυτότητα συνόλων ατόμων, η συλλογική ταυτότητα, μπορεί να προσδιορίζεται από την κοινότητα, την πολιτική ιδεολογία, τη θρησκεία, τη φυλή κ.ο.κ.. Για το λόγο αυτό το να κάνουμε λόγο αφηρημένα για μια ευρωπαϊκή ταυτότητα χωρίς να έχουμε προσδιορίσει ένα πλαίσιο αναφοράς για το τι αυτή περιλαμβάνει και πώς μπορεί να αναγνωριστεί με βάση διαχρονικά νοήματα και κριτήρια, ισοδυναμεί με μια επικοινωνιακά βεβιασμένη χρήση του όρου που από μόνη της αποδυναμώνει το περιεχόμενό του.

Αρχικά θα διατυπώσουμε ένα θεωρητικό πλαίσιο για την εθνική και συλλογική ταυτότητα ανατρέχοντας στη δημιουργία των εθνών-κρατών της νεότερης και σύγχρονης ιστορίας της Ευρώπης. Στο σημείο αυτό θα επικεντρώσουμε στους τρόπους με τους οποίους αυτά συγκρότησαν τις εθνικές τους ταυτότητες και συνειδήσεις, βασιζόμενα εν πολλοίς στην ιστορία, την πολιτισμική παράδοση και την τυποποιημένη χρήση παραδοσιακών συμβόλων ως εθνικών. Μέσα από την ανάλυση θα γίνει επίσης σαφές ότι οι «εθνικές κοινωνίες» δημιουργούνται μέσα από μια διαδικασία φαντασιακής σύλληψης αλλά και ετεροκαθορισμού. Το υπόδειγμα της δημιουργίας των εθνών κρατών δείχνει με ποιόν τρόπο η ταυτότητα αποκτά ουσία πολιτική και δίνει στις φαντασιακές τους κοινότητες πολιτική υπόσταση μέσω των κατάλληλων κρατικών θεσμών. Τούτο θα χρησιμοποιήσουμε ως αναγκαίο ανάλογο για να συνδέσουμε τη σημασία της ευρωπαϊκής ταυτότητας με την Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση, υποστηρίζοντας ότι

¹ Δήλωση των Κρατών Μελών της Ε.Ε. στην Τελική Πράξη της διακυβερνητικής Διάσκεψης για τη Συνθήκη της Λισαβόνας. Μέρος III, Ενότητα Γ. Δήλωση 52. Στη Δήλωση μετέχουν η Βουλγαρία, το Βέλγιο, η Γερμανία, η Ελλάδα, η Ισπανία, η Ιταλία, η Κύπρος, η Λιθουανία, το Λουξεμβούργο, η Ουγγαρία, η Μάλτα, η Αυστρία, η Ρουμανία, η Πορτογαλία, η Σλοβενία και η Σλοβακία. Βλ. Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 17-12-2007.

η απόκτηση ισχυρότερης πολιτικής υπόστασης της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι μια διαδικασία που πρέπει υποχρεωτικά να περάσει μέσα από την επισήμανση της ευρωπαϊκής ταυτότητας, όπως αυτή δύναται να σκιαγραφηθεί μέσα από το ιστορικό και πολιτισμικό υπόβαθρο της Ευρώπης.

Με βάση λοιπόν τη θεωρητική υποστήριξη πως η εθνική και η πολιτισμική ταυτότητα αντλεί τη νομιμοποίησή της κυρίως από την *ιστορία*, θα ανατρέξουμε στην ευρωπαϊκή ιστορία και ειδικότερα στο ιστορικό παρελθόν της ευρωπαϊκής *ιδέας*, από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Έτσι θα γίνει φανερό ότι η σύλληψη της προσέγγισης των Ευρωπαίων και του προσανατολισμού σε ένα είδος πολιτικής «ολοκλήρωσης» είναι κάθε άλλο παρά άγνωστη και νέα. Όμως η σύγχρονη ιστορία της όπως αυτή ενσωματώνεται στη θεσμοποίηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης συνιστά μια τεράστια καινοτομία που συνεπάγεται βεβαίως τεράστιες ευκαιρίες και εμπόδια. Πίσω από τους θεσμούς της και τη δράση της συσσωρεύεται κατά τη γνώμη μας το περιεχόμενο του «Ευρωπαϊκού πολιτισμού» και το στίγμα της Ευρωπαϊκής ταυτότητας, η οποία αποδίδεται πολύ διαφορετικά και βρίσκεται πολύ πιο μπροστά από τις συμβατικές εθνικές ταυτότητες, για λόγους που θα εξηγήσουμε αναλυτικά και που αφορούν στον πολυπολιτισμικό χαρακτήρα της Ένωσης, στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων, στο λεγόμενο κοινοτικό κεκτημένο και στο σύστημα αξιών που συνιστά τον πυρήνα του ευρωπαϊκού τρόπου ζωής. Προκειμένου ωστόσο να στηρίξουμε όσο το δυνατόν περισσότερο αυτή μας την ανάλυση δεν θα αναρωτηθούμε μόνον για το «τι είναι» η ευρωπαϊκή ταυτότητα αλλά και για το «τι δεν είναι», αντιπαραβάλλοντάς την με άλλες, όπως η αμερικανική και η ισλαμική.

Τέλος, θα παραθέσουμε μερικά από τα βήματα στα οποία έχει προχωρήσει η Ευρωπαϊκή Ένωση προκειμένου να «προωθήσει την ευρωπαϊκή ταυτότητα», αξιολογώντας τα μόνο στο βαθμό που αφορούν στις διαστάσεις του παρόντος θέματος. Δεν θα παραλείψουμε πάντως να περιγράψουμε με σκληρή ευρωσκεπτικιστική κριτική τις αρνητικές πλευρές της ευρωπαϊκής ενοποίησης αλλά και επιχειρήματα εναντίον της «ευρωπαϊκής ταυτότητας». Τούτο θα μας χρησιμεύσει ιδιαίτερα αν θέλουμε να συνεχίσουμε τη συζήτηση για την ευρωπαϊκή ταυτότητα χωρίς να βρεθούμε εκτός ρεαλιστικής πραγματικότητας κυνηγώντας ευρωπαϊκά οράματα που τελικώς δεν έχουν αντίκρισμα και δεν υπάρχουν καν στη φιλοσοφία των Ευρωπαίων πολιτών.

1. Θεωρία: από την παραδοσιακή στη σύγχρονη ταυτότητα

Είναι προφανές ότι η ταυτότητα λειτουργεί ως αυτοπροσδιορισμός είτε αναφερόμαστε στην ατομική είτε στη συλλογική ταυτότητα, αλλά για να φτάσουμε από την πρώτη στη δεύτερη θα πρέπει να διευκρινίσουμε ορισμένα γνωρίσματά της. Για την ανάλυσή μας θα χρησιμοποιήσουμε τις διατυπώσεις θεωρητικών όπως ο Ταίηλορ, ο Bauman, ο Jameson και άλλων σχετικά με την ταυτότητα του ατόμου, τη συλλογική ταυτότητα, αλλά και τη συγκρότηση της ταυτότητας στη διάρκεια της νεότερης ιστορίας του εθνικισμού και των εθνών-κρατών.

Με απλά λόγια ο όρος *ταυτότητα* «αφορά το ποιοι είμαστε και το από πού ερχόμαστε» αποτελώντας κατά τον Ταίηλορ το πεδίο που δίνει νόημα στις «προτιμήσεις, τις επιθυμίες, τις γνώμες και τις προσδοκίες μας»². Η ταυτότητα παράγει τον αυτοπροσδιορισμό του ατόμου και σχετίζεται με τα κοινωνικά σύνολα στα οποία αυτό συμμετέχει³, όπως για παράδειγμα η οικογένεια, η θρησκεία, το πολιτικό κόμμα, το έθνος. Αυτή η συμμετοχή του ατόμου σε σύνολα συνεπάγεται πως η ταυτότητα εξαρτάται από τις σχέσεις του με τους άλλους στη βάση ενός εσωτερικού ή πραγματικού διαλόγου⁴. Ο Giddens περιγράφει αυτήν την εξάρτηση ως διείσδυση του «εξωτερικού κόσμου» στην καθημερινή κατασκευή της προσωπικής ταυτότητας⁵. ο εαυτός καλείται να μπει σε μια διαδικασία *αναστοχασμού* διότι ανακαλύπτει την ταυτότητά του μέσα από τις «στρατηγικές και επιλογές που προσφέρονται από αφηρημένα συστήματα», δηλαδή συστήματα γνώσης (πχ. επιστήμη), θεσμών, σχέσεων κ.α.. Δεν είναι δύσκολο να ξεχωρίσει κανείς πως στη νεότερη ιστορία το κατεξοχήν *αφηρημένο* πεδίο συγκρότησης της ταυτότητας είναι το έθνος - κράτος.

Ταυτότητα για τη μηχανή του Κράτους

Μέχρι την εμφάνιση του έθνους κράτους και τη νεωτερική τάξη πραγμάτων που αυτό εγκατέστησε, η ταυτότητα καθοριζόταν *παραδοσιακά*, ήταν δηλαδή αυτό που ο Bauman ονομάζει *κληρονομημένη ταυτότητα*⁶. Όπως θα δούμε αργότερα στο κεφάλαιο για την ιστορία της Ευρώπης, προηγουμένως η ζωή και δράση και συνεπώς η ταυτότητα των ανθρώπων εκτυλισσόταν και εκφραζόταν στο χωρικό και χρονικό πλαίσιο κοινοτήτων, ακόμα και στη διάρκεια των ευρωπαϊκών απολυταρχικών κρατών. Τούτο άλλαξε ριζικά με την πρόθεση του νεωτερικού Κράτους να οικοδομήσει την ταυτότητα ως «*πρόγραμμα ζωής*»⁷ του ατόμου, δηλαδή «*κατανοητή, συνεκτική, συνεπή και διαρκή*», βάσει συστηματικού σχεδίου. Οι παράγοντες που συνέβαλαν στην προώθηση του σχεδίου αυτού επισημαίνονται ως *αντιπαραδοσιαρχικοί*⁸ από τον Gross: α) η συγκεντροποίηση και ισχυροποίηση της κρατικής εξουσίας που ξεκίνησε με την απολυταρχία και

² Ταίηλορ, σελ. 82.

³ Βλ. το άρθρο της Σαρρή στην παρ. «Ταυτότητα και πολιτισμός» και στην παρ. «Σύνοψη».

⁴ Ταίηλορ, σελ. 83.

⁵ Giddens, σελ. 152.

⁶ Bauman, σελ. 49.

⁷ Ο Bauman χρησιμοποιεί εδώ τη διατύπωση του Σαρτρ, σελ. 50.

⁸ Gross, σελ. 56-77.

εκφράστηκε με την εξάπλωση της διοικητικής γραφειοκρατίας, β) ο καπιταλισμός, που προέβαλλε το ατομικό συμφέρον, γ) ο Διαφωτισμός, του οποίου την ορθολογικότητα υιοθέτησαν οι κυβερνητικές διαδικασίες, δ) η βιομηχανική επανάσταση, που αποδιοργάνωσε τα κοινοτικά πεδία συλλογικής εμπειρίας, όπως πχ. τις εργασιακές σχέσεις. Ο Κ. Αξελός συνοψίζει τα στοιχεία αυτά στην «*τεχνικο-επιστημονική αρματωσιά*» του κράτους, η οποία αποτελείται από τέσσερα όπλα: «*ορθολογικοποίηση, σχεδιασμός, γραφειοκρατικοποίηση, κολλεκτιβοποίηση*⁹».

Για το κράτος ήταν πολύ σημαντική προτεραιότητα η ένταξη της συλλογικής ζωής των ατόμων σε ανθεκτικές και στέρεες θεσμικές δομές, προκειμένου να οικοδομηθεί μια ξεκάθαρη ταυτότητα¹⁰. Στη λογική της απομάγευσης του κόσμου που είχε ξεκινήσει εδώ και μερικούς αιώνες, το κράτος έσπευσε, με τα «όπλα» που αναφέραμε, να εξουδετερώσει τις τοπικές εξουσίες και τον έλεγχο της ατομικής ζωής από τις τοπικές κοινότητες (όπου όλα φιλτράρονταν από κανόνες εθιμοτυπικούς και προσωπικών σχέσεων), συνδέοντας αντ' αυτού αυτήν τη ζωή με κάτι πολύ μεγαλύτερο, δηλαδή το λεγόμενο εθνικό συμφέρον. Για το σκοπό αυτό ωστόσο τα άτομα που συμμετέχουν στο σύνολο που λέγεται κράτος έπρεπε να φέρουν κοινή συλλογική «*ξεκάθαρη ταυτότητα*», δηλαδή την *εθνική ταυτότητα*. Η σφυρηλάτηση της εθνικής ταυτότητας έχει τεράστια πολιτική σημασία για το κράτος, διότι πάνω σε αυτή βασίζεται η συμμετοχή των ατόμων στους θεσμούς του κράτους, αντιπροσωπευτικούς και διοικητικούς. Αυτή η συμμετοχή των ατόμων, δηλαδή των «πολιτών», εξασφαλίζει στο κράτος τη νομιμοποίηση της πολιτικής του υπόστασης και εξουσίας, κατά τις ανάγκες της ανερχόμενης αστικής κοινωνίας¹¹ κατά το 18^ο και 19^ο αιώνα. Από τότε με αφετηρία την εθνική ταυτότητα και προκειμένου για τη διατήρησή της, το κράτος καλλιέργησε μια χαρακτηριστική ιδεολογία, τον *εθνικισμό*. Οι βάσεις της εθνικής ταυτότητας και του εθνικισμού δόθηκαν όμως, όπως θα δούμε, από την ίδια την παράδοση, από τα στοιχεία εκείνα του πολιτισμού που κληρονόμησαν τα μέλη του έθνους και πολίτες του κράτους. «*Η σύγχρονη μορφή του κράτους είναι αποτέλεσμα της προσεκτικής αναδιαμόρφωσης προγενέστερων υπολειμμάτων και πεποιθήσεων*¹²», στην επανερμηνεία των οποίων το κράτος στάθηκε ιδιαίτερα επιδέξιο.

Η «φαντασίωση» του Έθνους

Ας δούμε όμως με ποιο τρόπο ακριβώς το κράτος συνδέεται με το έθνος και με ποιους τρόπους ακριβώς σφυρηλάτησε την εθνική ταυτότητα. Όπως ξεκάθαρα τονίζει ο Anderson, το έθνος συλλαμβάνεται με τη *φαντασία* ως *οριοθετημένο*, ως *κυρίαρχο* και ως *κοινότητα*¹³. Το έθνος δηλαδή έχει καθορισμένα σύνορα, έχει ελευθερωθεί από την απόλυτη μοναρχία και «*νοείται ως μια βαθιά οριζόντια συντροφική σχέση*». Η σύλληψη και δημιουργία του «έθνους» έχει να κάνει με ορισμένο κοινωνικό και ιστορικό

⁹ Αξελός, σελ. 119 και 116.

¹⁰ Bauman, σελ. 50-51.

¹¹ Βλ. άρθρο Σαρρή.

¹² Gross, σελ. 89.

¹³ Anderson, σελ. 27-28.

γίνεσθαι, το οποίο κατά τον Κ. Αξελό «δεν υπάρχει χωρίς φαντασμαγορία», πράγμα που σημαίνει ότι οι «κοινωνικο-ιστορικές καταστάσεις, οι θεσμοί, οι επαναστάσεις και οι ιδεολογίες» μέσω των οποίων πραγματοποιήθηκαν οι εθνικές αφηγήσεις «έχουν ζωτική ανάγκη [...] του ατομικού και συλλογικού φαντασιακού»¹⁴.

Τον καταλυτικό ρόλο στην αναπαράσταση του έθνους ως φαντασιακή κοινότητα είχαν δύο παράγοντες:

α) η γλώσσα και η συλλογική εμπειρία της «συγχρονικότητας» και

β) η γενεαλογική αντίληψη της εθνικότητας με ιστορική συνέχεια.

Η συγχρονικότητα αφορά στο μετασχηματισμό των αντιλήψεων για το χρόνο κατά το 18^ο και 19^ο αιώνα, ο οποίος οφείλεται εν πολλοίς στην εμφάνιση του μυθιστορήματος και της εφημερίδας¹⁵. Ιδιαίτερα η εφημερίδα, λειτουργώντας ως βιβλίο καθημερινής κατανάλωσης¹⁶, εγκαινιάζει μια μαζική φαντασιακή σύλληψη των γεγονότων που αφορούν την εδαφική επικράτεια του έθνους και όχι μόνο. Στη λειτουργία αυτή προστέθηκαν αργότερα βεβαίως όλα τα ΜΜΕ, καθώς ο καπιταλισμός προώθησε με την τεχνολογική εξέλιξη την εξάπλωση του ραδιοφώνου και της τηλεόρασης. Για την επίτευξη της «συγχρονικότητας» των εθνικών γεγονότων στην αντίληψη των ανθρώπων ωστόσο έπρεπε να καθιερωθούν οι καθομιλούμενες γλώσσες, που πάλι μέσω του «έντυπου καπιταλισμού» ανάχθηκαν σε σταθερές εθνικές γλώσσες με τεράστια πολιτική και ιδεολογική σημασία¹⁷. Έτσι τα μέλη του έθνους γίνονται κοινωνοί των εθνικών εξελίξεων, οι οποίες φτάνουν σε αυτά περίπου ταυτόχρονα στην ίδια γλώσσα.

Ο πυρήνας συνοχής του έθνους κράτους υπήρξε η ιδεολογία του εθνικισμού, η έκφραση του οποίου πέρασε μέσα από την αξιοποίηση της ομοιομορφίας της έντυπης εθνικής γλώσσας. Ο εθνικισμός της Ευρώπης οφείλει τα μέγιστα στους επαγγελματίες διανοούμενους του 19^{ου} αιώνα, του «χρυσού αιώνα των λεξικογράφων, γραμματικών, φιλολόγων και *literateurs*»¹⁸, οι οποίοι μελέτησαν τη λαογραφική παράδοση και συνέβαλαν στη συγκρότηση της «εικόνας της αρχαιότητας». Η γλώσσα ενσωματώνει τελετουργικά τη βαρύτητα και τη συγχρονικότητα ενός προγονικού παρελθόντος του έθνους, διότι μέσω αυτής, την οποία «μαθαίνουμε από τα γεννοφάσκια μας και την αποχωριζόμαστε μόνο στον τάφο, ανασυγκροτούμε το παρελθόν, φαντασιώνουμε τις συντροφικότητες και ονειρευόμαστε το μέλλον»¹⁹. Το έθνος έτσι συνδέθηκε με τους προγόνους του, και ιδωμένο ως συνέχεια, παρήγαγε τη ρομαντική του αφήγηση σε πολιτισμικά προϊόντα όπως η μουσική, το τραγούδι, η ποίηση, το μυθιστόρημα, οι πλαστικές τέχνες²⁰. Οι δεσμοί με την πατρίδα και το γένος είναι φυσικοί και αναπόφευκτοι, περιέχοντας τις «αγνές» και «ηθικές» έννοιες της ανιδιοτέλειας και της αγάπης προς αυτά τα δύο αντικείμενα²¹. Από αυτά

¹⁴ Αξελός, σελ. 113.

¹⁵ Anderson, σελ. 48.

¹⁶ Ό.π., σελ. 59.

¹⁷ Ό.π., σελ. 81 και 111.

¹⁸ Ό.π., σελ. 115.

¹⁹ Ό.π., σελ. 228.

²⁰ Ό.π., σελ. 213.

²¹ Είναι αξιοσημείωτο εδώ ότι ο Anderson διακρίνει πως ο εθνικισμός σκέφτεται με όρους «ιστορικών πεπρωμένων», σε αντίθεση με το ρατσισμό που «ονειρεύεται αιώνιες μολύνσεις» βασισμένες σε μια ταξική ιδεολογία και όχι σε μια εθνικιστική · με απλά λόγια ο εθνικιστής αναγνωρίζει το δικαίωμα ύπαρξης άλλων εθνών παραμένοντας πατριώτης, αλλά γίνεται ρατσιστής όταν υποτιμά αυτήν την ύπαρξη. Ό.π., σελ. 223.

φτιάχτηκε μια αλυσίδα ιστορικών εννοιών και ιδεών που συνέστησαν την εθνική παράδοση, η οποία κατά το Gross είναι αναγκαία για τη σταθερότητα και συνέχεια της κοινωνικής και συλλογικής ζωής, όντας ένα «καθοδηγητικό σύστημα»²². Η παράδοση του έθνους συντέθηκε από τη συσσώρευση συχνά ετερόκλητων ηθικών ιδεωδών, ιστορικών γεγονότων, ηγετικών φυσιογνωμιών και πολιτισμικών προτύπων. Στην Ευρώπη αυτό συνέβη με παρόμοιο τρόπο σε όλα τα έθνη κράτη το 19^ο αιώνα, στα οποία ομάδες διανοούμενων, μελών της παλιάς αριστοκρατίας και αστών στόχευσαν στην εφαρμογή ενός «μοντέλου» του ανεξάρτητου κράτους²³, καταργώντας τα προηγούμενα δυναστικά καθεστώτα κυρίως επιδιώκοντας την *αφύπνιση* των μαζών και *επανάσταση*.

Με βάση τα παραπάνω γίνεται κατανοητό ότι ο εθνικισμός, ως ιδεολογία που υποστηρίζει την αφήγηση του έθνους, διαμορφώνει την εθνική ταυτότητα ως αναπόφευκτη κληρονομιά ή αλλιώς *ιστορική μοίρα*²⁴, που καλείται να «ανακαλύψει» ο κάθε άνθρωπος ως μέλος του έθνους του. Η ανακάλυψη αυτή είναι ταυτόχρονα και «συντήρηση» της εθνικής ταυτότητας και εμπίπτει στη «φροντίδα» του κράτους.

Σύμβολα και μνήμη

Το κράτος φροντίζει για τη διατήρηση της εθνικής ταυτότητας και την ενστάλαξη της στις επερχόμενες γενεές μέσω μιας σειράς θεσμοποιήσεων που έχουν να κάνουν με την ανάκληση της *ιστορικής μνήμης*, την αναγωγή παλαιών και μονοσήμαντων συμβόλων σε εθνικά - ή ακόμα και την επινόηση νέων - και την *αναπαράσταση* της φαντασιακής κοινότητας του έθνους. Άλλωστε το έθνος δίχως κράτος «*θα ήταν μονάχα μια ομάδα αναφοράς*» και γι' αυτό η *νομοθέτηση* της αφοσίωσης στις *ρίζες* και στην πολιτισμική κληρονομιά είναι επιτακτική ανάγκη για την εθνική ακεραιότητα²⁵.

Έτσι λοιπόν το έθνος-κράτος έχει επίσημες τελετές και εθνικές γιορτές, εθνικό ύμνο, σημαία, εθνικό νόμισμα, συχνά επίσης επίσημη θρησκεία, ενιαίο εκπαιδευτικό σύστημα με βιβλία που στη διδακτέα ύλη τους μιλούν για την *ιστορία του έθνους*, όπως επίσης και σχετικά εκπαιδευτικά προγράμματα. Συνδεόμενα όλα αυτά με την κοινή γλώσσα και τα λαϊκά έθιμα, συμβάλουν στην αίσθηση του ανήκειν και δυναμώνουν το δεσμό κράτους και πολιτών²⁶, γιατί αποτελούν στοιχεία της παράδοσης στα οποία το κράτος έχει αποδώσει πολιτικό νόημα. Ο κατάλογος των «εθνικών συμβόλων» όμως δεν σταματάει εδώ: Οι διοικητικές ρυθμίσεις του κράτους και τα δημόσια έγγραφα φέρουν επίσης το «εθνικό» λογότυπο, όχι μόνον αποδίδοντας έτσι τυπική υπόσταση στους πολίτες του μέσα από ληξιαρχικές πράξεις, διαπιστευτήρια και ταυτότητες, διαβατήρια και μητρώα, αλλά ταυτοποιώντας τη συμμετοχή τους στο *έθνος του κράτους*. Άλλο ισχυρό εθνικιστικό έμβλημα ήταν και είναι ο χάρτης που λειτουργεί ως λογότυπο, άμεσα αναγνωρίσιμο και δύσκολα διαπραγματεύσιμο. Η πλέον σημαντική διαδικασία στοιχειοθέτησης της ιστορικής μνήμης ωστόσο είναι η ανάπτυξη

²² Gross, σελ. 123-124.

²³ Anderson, σελ. 126-127.

²⁴ Βλ. σχετικά τους παρόμοιους συλλογισμούς των Bauman, σελ. 347-8 και Anderson, σελ. 218.

²⁵ Bauman, σελ. 348.

²⁶ Gross, σελ. 129-130 και 133.

της αρχαιολογίας και η μουσειακή κατάταξη των αρχαίων μνημείων, που επίσης έχουν τη σημασία εθνικών συμβόλων. Ας προσθέσουμε σε αυτήν περαιτέρω χαρτογραφήσεις και φωτογραφήσεις που συνθέτουν το «άλμπουμ των προγόνων»²⁷.

Τα κράτη αξιοποίησαν τη λαϊκή λαχτάρα για παράδοση επινοώντας εργαλεία που διευκόλυναν την ανάμνηση ενός ένδοξου και σπουδαίου ιστορικού παρελθόντος²⁸. Αυτό το παρελθόν δεν θα μπορούσε να «κωδικοποιηθεί» χωρίς σύμβολα σημαίνοντα της εθνικής ενότητας και ταυτότητας.

Εγώ και Άλλο

Όπως είδαμε στην αρχή, οι ταυτότητες συγκροτούνται κατά τον Ταίηλορ στη βάση διαλογικής αντιπαράθεσης των ανθρώπων με τους άλλους. Κάθε ταυτότητα είναι μοναδική και για το λόγο αυτό δικαιούται *αναγνώρισης*²⁹ αφού κάθε άτομο και κάθε ομάδα διαφέρει από ένα άλλο άτομο και μια άλλη ομάδα, από την *ετερότητα*.

Το πρόβλημα της *ετερότητας* δείχνει ουσιαστικά πως το εγώ, είτε πρόκειται για άτομο είτε για συλλογικότητα, παραγνωρίζει το γεγονός ότι η σχέση του με το Άλλο³⁰ παράγει την αναγκαία διαφορά των δύο για την επιβεβαίωση της ταυτότητας και των δύο. Ο Giddens βλέπει αυτή τη σχέση πολύ απλά ως ζήτημα *εμπιστοσύνης*, η οποία μπορεί μόνον να πραγματωθεί μετά από το «άνοιγμα» στον άλλο, σε μια «αμοιβαία διαδικασία αυτοαποκάλυψης»³¹. Η εχθρότητα για το άγνωστο και το διαφορετικό οφείλεται στο ότι δεν έχουμε συνειδητοποιήσει πως το έχουμε ανάγκη³². Η ισχύς του ετεροκαθορισμού δεν είναι μικρότερη όσον αφορά τις εθνοτικές ταυτότητες· η αναγνώριση του ξένου μας επιτρέπει να γνωρίσουμε καλύτερα και εκείνον και τον *εαυτό* μας, η αναγνώριση της πολιτισμικής διαφοροποίησης είναι ένας *δίκαιος* τρόπος να αναγνωριστεί η *δική* μας κοινότητα σε σχέση με τις άλλες³³. Τα άλλα άτομα και ομάδες επιδρούν στον αυτοπροσδιορισμό μας είτε μέσω διαλόγου είτε μέσω αντιπαράθεσης· είναι μια ευρεία χρήση του όρου των «σημαινόντων προσώπων»³⁴, κατά την ονομασία του Mead. Οι γονείς για τα παιδιά, οι άνδρες για τις γυναίκες, οι ξένοι για τους ντόπιους και άλλα ζευγάρια συνομιλητών εμπλέκονται σε μια αμφίδρομη διαδικασία σχηματισμού της ταυτότητας. Επειδή όμως αυτή η διαδικασία κατά γενική ομολογία ενέχει τον κίνδυνο της στρέβλωσης και της καταπίεσης, ο Ταίηλορ δεν παραλείπει για το λόγο αυτό να τονίζει συστηματικά πόσο σημαντική είναι η πολιτική της *ίσης αναγνώρισης* που προτείνει στο σύγχρονο κοινωνικό μοντέλο.

²⁷ Εδώ ο Anderson αναφέρεται στο τρίπτυχο απογραφή-χάρτης-μουσείο ως πραγματικότητες ενδεικτικές του τρόπου σκέψης και λειτουργίας του αποικιακού κράτους, αλλά η λειτουργία τους ως εξυπηρέτηση της εθνικής ιδεολογίας είναι λίγο πολύ ίδια σε όλα τα κράτη. Βλ. σελ. 269-271.

²⁸ Η διατήρηση της «αίγλης» των θραυσμάτων της παράδοσης, Gross, σελ. 178.

²⁹ Ταίηλορ, σελ. 87.

³⁰ Αξελός, σελ. 114.

³¹ Giddens, σελ. 149.

³² Bauman, σελ. 69.

³³ Βλ. το σχόλιο της Wolf στον Ταίηλορ, σελ. 155.

³⁴ Ταίηλορ, σελ. 80-81.

Αυτό το μοντέλο ακριβώς δέχεται σήμερα τα χτυπήματα της παγκοσμιοποίησης και του καπιταλισμού της ελεύθερης αγοράς, με αποτέλεσμα η *διαφορά εγώ-άλλου*, ιδιαίτερα όσον αφορά την εθνική ταυτότητα, να καταντά «*ζήτημα μόδας*», όπως χαρακτηριστά αναφέρει ο Jameson³⁵. Σήμερα η ταυτότητα κατατρέχεται από αβεβαιότητα επειδή το «*έθνος κράτος αποδείχτηκε πως ήταν το εκκολαπτήριο μιας νεωτερικής κοινωνίας*»³⁶ που κυριαρχείται από τα συμφέροντα της αγοράς, την κατανάλωση, την παρακμή του παλαιού εθνικισμού, το πλήθος ρόλων ως *ταυτοτήτων*, την υποκατάσταση της παράδοσης από μεντιακές εικόνες³⁷. Το σύγχρονο υποκείμενο είναι «*ανούσιο, διασκορπισμένο και εφήμερο*» γιατί ζει σε ένα σύγχρονο καπιταλιστικό περιβάλλον «*χαώδους μάζας ενεργειών και εντάσεων*»³⁸. Σήμερα ζητούνται «*ειδικοί της ταυτότητας*» που θα επιβεβαιώσουν και θα ενημερώσουν τους ανθρώπους για το ποιοι είναι. Ο πολιτιστικός πλούτος και η *ετεροφιλία*, τονίζει ο Bauman, είναι χρήσιμος εδώ γιατί λειτουργεί ως *σηματοδότης* στις διαδικασίες μεταβολής της ταυτότητας³⁹.

Μέχρι τώρα ορίσαμε το θεωρητικό πλαίσιο μέσα στο οποίο έγινε μια σύντομη ανάλυση σχετικά με τις έννοιες του εθνικισμού και της εθνικής ταυτότητας, καθώς και με ποιους τρόπους αυτά τα δύο στοιχεία εμποτίζουν τη νεότερη και σύγχρονη ιστορία της ανθρωπότητας. Στο δεύτερο μέρος της παρούσας εργασίας που ακολουθεί επιχειρούμε να ανιχνεύσουμε αν υπάρχουν στίγματα ταυτότητας στην ιστορία των Ευρωπαϊκών λαών και κατά πόσο η ευρωπαϊκή ιδέα σχετίζεται με κάποια ευρωπαϊκή παράδοση για την οποία μπορούμε να κάνουμε λόγο σήμερα.

³⁵ Jameson, σελ. 161.

³⁶ Bauman, σελ. 355.

³⁷ Gross, σελ. 205.

³⁸ Ο.π., σελ. 114.

³⁹ Bauman, σελ. 68.

2. Προς αναζήτηση της ευρωπαϊκής ταυτότητας

Η ρητορική πίσω από την ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση προτάσσει το παρόν και το μέλλον της ευρωπαϊκής κοινότητας ως το πεδίο για την σύγκλιση αντιλήψεων και δράσεων των Ευρωπαίων. Στο μεγαλύτερο μέρος της όμως έχει παραλείψει να εξερευνήσει αν υπάρχει ένα υπόβαθρο ιστορικής μνήμης στο παρελθόν της Ευρώπης και των λαών της. Η ιδέα του πανευρωπαϊσμού δεν είναι καινούρια και μοτίβα της ανιχνεύονται σε διάφορα στάδια της Ευρωπαϊκής ιστορίας.

Θα παραθέσουμε λοιπόν τα ψήγματα μιας ευρωπαϊκής συλλογικής ταυτότητας με βάση την ιστορία της Ευρώπης για δύο λόγους. Πρώτον αυτό θα μας επιτρέψει να γνωρίσουμε ποια είναι ακριβώς τα κοινά που μοιράστηκαν εξ αρχής οι ευρωπαϊκοί λαοί και που σωρευτικά δικαιολογούν και υποστηρίζουν την αναζήτηση μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας σήμερα. Αν τα θεωρητικά κριτήρια για την ταυτότητα μιας ομάδας, όπως είδαμε, επικεντρώνονται στη γλώσσα, τη θρησκεία, την κοινωνική και πολιτική οργάνωση, ή ακόμα την κουλτούρα και κοσμοθεωρία, τότε αξίζει να δούμε σε ποιά από αυτά τα πεδία υπήρξε, αν υπήρξε, σύγκλιση. Δεύτερον, το να ξεδιπλώσουμε την ιστορία της ευρωπαϊκής ιδέας μπορεί να προσφέρει το απαραίτητο υλικό για τη διαμόρφωση ορισμένης πολιτικής για την ευρωπαϊκή ταυτότητα.

Προκειμένου να μιλήσουμε για την ιστορία των Ευρωπαίων θα χρησιμοποιήσουμε κυρίως δύο έργα, το καθένα από τα οποία δίνει βαρύτητα σε διαφορετικές διαστάσεις της ευρωπαϊκότητας: το έργο του Duroselle και το συλλογικό έργο που επιμελήθηκαν οι Αρβελέρ και Aymard. Ο πρώτος συνθέτει την ιστορία των Ευρωπαίων τοποθετώντας τη κάτω από το πρίσμα καθορισμένων εθνοτήτων και πολιτικών οντοτήτων - βασιλείων και κρατών, κυρίως δυτικοευρωπαϊκών. Μάλιστα κάνει μάλλον μια επικίνδυνη χρήση των ονομάτων των σύγχρονων ευρωπαϊκών κρατών για να περιγράψει την ιστορική κινητικότητα των περιοχών στις οποίες αντιστοιχούν⁴⁰. Προκειμένου να δώσει το στίγμα του ευρωπαϊσμού δίνει μεγαλύτερη σημασία στις σχετικές πρωτοβουλίες και βλέψεις ηγετών, βασιλέων, πολιτικών και θρησκευτικών παραγόντων που άσκησαν μεγάλη επιρροή και λιγότερο στη σύνθεση του ευρωπαϊκού πολιτισμού που οι Αρβελέρ και Aymard επιδιώκουν να περιγράψουν. Κατά τη συλλογή και παράθεση του υλικού και από τα δύο έργα θα φανεί πως κλίνουμε περισσότερο προς την προσέγγιση των τελευταίων για τον εξής λόγο: παρόλο που αναγνωρίζουν εξίσου με τον Duroselle πως η ευρωπαϊκή ενοποίηση ήταν μάλλον μια πολιτική αποτυχία στο πέρασμα των αιώνων, η αποτυχία αυτή δεν αναιρεί το γεγονός ότι η ευρωπαϊκή ιδέα συνέχισε να υπάρχει και πως αυτή στηρίζεται στο απαύγασμα της ευρωπαϊκής ιστορίας ως αυτό που αναδεικνύει τον ευρωπαϊκό πολιτισμό. Επομένως η σύγχρονη πολιτική επιδίωξη της ευρωπαϊκής ιδέας συνδέεται με τη διαχείριση του ευρωπαϊκού πολιτισμικού στίγματος και ως τέτοια θα πρέπει να θεωρείται απαλλαγμένη από το βάρος που φέρουν οι αποτυχίες του παρελθόντος.

⁴⁰ Για παράδειγμα αναφέρεται στους Οθωμανούς με τον όρο «Τούρκοι» και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία με τον όρο «Τουρκία». Οι όροι αυτοί είναι δόκιμοι μετά την περίοδο του κινήματος των Νεότουρκων στις αρχές του 20^{ου} αι.

2.1 Το ευρωπαϊκό τρίπτυχο

Στην ιστορική διαδρομή των ευρωπαϊκών λαών υπάρχει κατά τον Valery ένα διαχρονικό τρίπτυχο επιδράσεων που διαμόρφωσαν το ευρωπαϊκό πνεύμα: η Ρώμη, ο ελληνικός πολιτισμός και το χριστιανικό δόγμα⁴¹.

Ρώμη

Από τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία η Ευρώπη κληρονομεί τη σταθερή οργάνωση της εξουσίας, το νομικό σύστημα και τη στρατιωτική αποτελεσματικότητα. Ολόκληρη η Ρωμαϊκή επικράτεια αντιστοιχεί στη ρωμαϊκή Ευρώπη, σύμφωνα με την ελληνική αντίληψη της «οικουμένης»⁴² και που ενσωματώνεται στο ρωμαϊκό οικουμενισμό. Δεν είναι μόνο η γεωγραφική οριοθέτηση της Ευρώπης κατά το Στράβωνα, το μεγαλύτερο μέρος της οποίας κατακτάται από τους Ρωμαίους, που υποδεικνύει αυτόν τον οικουμενισμό⁴³. Η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία εγκαινιάζει την πρώτη στην ιστορία εγκαθίδρυση κρατικών μηχανισμών εντός μιας ομοιόμορφης πολιτικά επικράτειας που αποτελούταν από πόλεις και κοινότητες. Τέτοιοι μηχανισμοί, όπως ο τακτικός στρατός, το φορολογικό σύστημα, το κτηματολόγιο, η καταμέτρηση προσώπων, το αυστηρό και ακριβές ρωμαϊκό δίκαιο συνθέτουν την ορθολογική οργάνωση της ρωμαϊκής κοινωνίας με βάση πολύ συγκεκριμένες πολιτικές αρχές που προσιδιάζουν σε αυτές του σύγχρονου έθνους-κράτους. Η *res publica* είναι η κληρονομιά της Ρώμης στην Ευρώπη δίνοντας τις βάσεις για το νεότερο δίκαιο, που μέχρι και σήμερα ονομάζεται ρωμαϊκό⁴⁴. Πέρα όμως από την τυπική ομοιότητα της ρωμαϊκής με τη σύγχρονη γραφειοκρατία, υπάρχουν ουσιώδεις ιδιαιτερότητες του «ρωμαϊκού κράτους» που είναι συγγενείς με τις επικρατούσες αντιλήψεις για το σημερινό κράτος:

- α) η ανώτατη αρχή εκλέγεται από το λαό για το λαό, ο οποίος συνίσταται από μια πολιτικά ενεργή μερίδα κατόπιν μαζικής πολιτογράφησης⁴⁵. Αυτή η εξουσία, αν και απόλυτα αυτοκρατορική, θεωρείται αξίωμα και καθήκον, όχι μεταβιβάσιμη ιδιοκτησία.
- β) η διοίκηση της αυτοκρατορίας γίνεται με το σύστημα ομοιόμορφων πόλεων-κοινοτήτων, των οποίων η τοπική αυτοδιοίκηση λογοδοτεί στην κεντρική εξουσία της Ρώμης μέσω των κυβερνήτων και των έπαρχων.
- γ) ο Ρωμαϊκός στρατός είναι ενιαίος και αυτοκρατορικός· δεν υπάρχουν κατά τόπους άρχοντες που κατέχουν τμήματά του, «*παραμένει στρατός του ρωμαϊκού λαού με ανώτατο αρχηγό τον αυτοκράτορα*»⁴⁶.
- δ) η φορολογία είναι αναλογική και συνδέεται με οργανωμένη κτηματογράφηση (και θέσπιση φόρου ακίνητης περιουσίας) και

⁴¹ Αρβελέρ-Aymard, τόμος Α', σελ. 16-21.

⁴² Nicolet, στο Αρβελέρ-Aymard, σελ. 87, 96.

⁴³ Duroselle, σελ. 64-65.

⁴⁴ Duroselle, σελ. 58-61.

⁴⁵ Nicolet, στο Αρβελέρ-Aymard, τ. Α', σελ. 96 και Duroselle σελ. 64. Γίνεται εδώ σαφές ότι η Ρώμη, σε αντίθεση με τις ελληνικές δημοκρατικές πόλεις, ενσωμάτωσε πολύ μεγαλύτερο πλήθος στην επέκταση των πολιτικών δικαιωμάτων. Μέχρι τον 1^ο αι. πΧ, όλοι οι Ρωμαίοι υπήκοοι (ελεύθεροι) είναι Ρωμαίοι πολίτες (με το έδικτο Καρακάλλα 212 πΧ, το οποίο πάντως αποσκοπούσε στη συλλογή περισσότερων φόρων).

⁴⁶ Nicolet, ό.π., σελ. 103.

υποτυπώδεις μορφές στατιστικών μετρήσεων για πρόσωπα, κτήματα και κτίσματα.

Αυτά τα «κρατικά» χαρακτηριστικά της Ρώμης που αναφέραμε δεν εμφανίστηκαν ευθύς εξαρχής στο πλαίσιο της εδραίωσης της κυριαρχίας της, αλλά ετεροχρονισμένα και με σποραδικές εξαιρέσεις. Όμως η σημασία τους δεν είναι μικρότερη για τη συμπαράθεση του ρωμαϊσμού με τον ευρωπαϊσμό, γιατί η παρακμή και αδυναμία τους σε τελική ανάλυση προκλήθηκε από τις αιώνιες μάστιγες των πολιτικών συστημάτων που θέλησαν να λειτουργήσουν θεσμικά και όχι προσωπικά: διαφθορά, πελατειακές σχέσεις, οικογενειοκρατία.

Ο Nicolet υποστηρίζει πως «το μονιμότερο ίχνος που άφησε στον κόσμο η Ρώμη» είναι το ρωμαϊκό δίκαιο, δημόσιο και ιδιωτικό⁴⁷, με τυπική εξασφάλιση της ισονομίας. Τα χαρακτηριστικά του ρωμαϊκού κράτους που αναφέραμε παραπάνω σχετίζονται με τη σύλληψη αυτού του δικαίου και είναι αυτά που επηρέασαν τη σύγχρονη αντίληψη περί κράτους και που αποτέλεσε τη βάση για τη δικαιική δομή των Ευρωπαϊκών κρατών. Η πολιτογράφηση που χάρη σε αυτό σταδιακά εκτινάχθηκε επέτρεψε την ανάδυση μιας διττής Ρωμαϊκής ταυτότητας: αυτή αποτελείται κατά το ήμισυ από τους δεσμούς με τον τόπο καταγωγής (*φυσική πατρίδα*) και κατά το ήμισυ από το αίσθημα του ανήκειν στο ευρύτερο πεδίο της Αυτοκρατορίας (*εσωτερική και εξωτερική κυριαρχία του κράτους*), που αντιστοιχεί στην «οικουμένη». Τούτο σημαίνει ότι ο Ρωμαίος πολίτης αντιλαμβανόταν ότι ανήκε σε μια επικράτεια που εκτεινόταν πολύ πέρα του φυσικού του χώρου δραστηριότητας. Ακόμα κι αν με τον καιρό η ταυτότητα αυτή αποδυναμώθηκε με τη μείωση των ίσων ευκαιριών και κατ' επέκταση τη φαινομενική πια καθολικότητα της ιδιότητας του πολίτη, είναι μια μεταφορά ιδιαίτερα χρήσιμη στη σκέψη για την Ευρωπαϊκή ταυτότητα· η διττή ταυτότητα που πατά εν μέρει στην τοπική κοινότητα και εν μέρει στην ευρύτερη κοινότητα ίσως είναι μια απάντηση που μπορεί να απαλλάξει την Ευρωπαϊκή ιδέα από τις κατηγορίες της ομογενοποίησης ή της μάταιης σύνδεσης διαφορετικών ή σε σύγκρουση εθνών. Ίσως μάλιστα το ρωμαϊκό μοντέλο να φανεί ακόμα πιο χρήσιμο σε αυτήν την κατεύθυνση, όσον αφορά τη σύνδεση της κοινωνικοπολιτικής οργάνωσης με την ταυτότητα: ο ρωμαϊκός επεκτατισμός στράφηκε επιτηδευμένα στη Δύση, όπου το πρότυπο της πόλης και της κοινότητας ήταν οικείο και υπαρκτό, με πολύ λίγες εξαιρέσεις⁴⁸.

Αρχαία Ελλάδα

Η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία ήταν διαποτισμένη από τον ελληνικό πολιτισμό και εκτός από το πρότυπο της κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης κληροδότησε στην Ευρώπη και την ελληνική σκέψη. Ο ορθός λόγος, η πειθαρχία του πνεύματος και η επιστημονική μέθοδος επέτρεψαν στην Ευρώπη να αναπτύξει πρώτη την επιστήμη ως αυτόνομο πεδίο δράσης του ανθρώπινου πνεύματος⁴⁹. Τούτο το πνεύμα που υιοθέτησε ο ρωμαϊκός

⁴⁷ Nicolet, ό.π., σελ. 97-98.

⁴⁸ Nicolet, ό.π., σελ. 89. Τα σύνορα της αυτοκρατορίας σταματούσαν βορειοανατολικά της Βέλγικης Γαλατίας, πέραν της οποίας είτε οι Ρωμαίοι αδυνατούσαν να προελάσουν είτε θεωρούσαν περιττό να προσαρτήσουν περιοχές.

⁴⁹ Valery, ό.π. σελ. 20.

πολιτισμός είχε ήδη διαμορφωθεί ως το στίγμα του ελληνισμού από την κλασική εποχή, οπότε και βρισκόταν στο απόγειο της εξέλιξής του. Από τους Έλληνες, διαπιστώνει ο Duroselle προέρχονται όλοι οι δυτικοί πολιτισμοί, ως προς την υιοθέτηση της αφαιρετικής σκέψης, του ορθολογισμού και της διαλεκτικής του, της καθαρής επιστήμης⁵⁰.

Η Romilly συνδέει την Ευρώπη με τον ελλαδικό χώρο ξεκινώντας από τη γεωγραφική αναφορά και φτάνοντας στο πολιτισμικό κληροδότημα⁵¹. Η Ευρώπη του Ισοκράτη αντιστοιχεί στην περιοχή της αρχαίας Ελλάδας και της κεντρικής Μεσογείου και αυτήν την Ευρώπη επιθυμούν να υποτάξουν οι Πέρσες στους Μηδικούς Πολέμους, όμως αυτή τελικώς θριαμβεύει και μαζί με αυτήν οι ελληνικές και σήμερα ευρωπαϊκές αξίες. Αυτές καταγράφει η Romilly ως βασικές πολιτισμικές διαφορές ανάμεσα σε Ευρώπη και Ασία⁵²:

α) *ελευθερία*, που σημαίνει υπακοή μόνον στους νόμους που ομόφωνα έχουν θεσπιστεί και όχι σε κάποιο τύραννο,

β) *δημοκρατία*, που εγγυάται την ισότητα των πολιτών απέναντι στο νόμο και προϋποθέτει τη συμμετοχή τους στα πολιτικά, με όλες τις δυσκολίες που το πολίτευμα αυτό συναντά. Η ιδιότητα του πολίτη έχει ιδιαίτερη σημασία γιατί ο πολίτης συμμετέχει στις αποφάσεις που δεσμεύουν όλη την κοινότητα⁵³.

γ) *ομόνοια, δικαιοσύνη* και άρνηση της βίας, ως σημάδι αντίθεσης στο βαρβαρισμό. Η Mosse βλέπει εδώ τη σύλληψη από τους Έλληνες ενός διεθνούς δικαίου «*βασισμένου στο σεβασμό των όρκων και την προστασία των αιχμαλώτων*»⁵⁴.

Αυτές οι δημοκρατικές αρχές ενσωματώνονται σε αυτό που γίνεται ευρωπαϊκό ιδανικό και το οποίο διατυπώνεται σε σωρεία διακηρύξεων, νομικών πλαισίων, συνταγμάτων και συμβάσεων μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών, διαμορφώνοντας μια κοινή πολιτική κουλτούρα που γίνεται με το πέρασμα του χρόνου λιγότερο ή περισσότερο κυρίαρχη σε όλη την Ευρώπη.

Όμως η επίδραση του ελληνισμού δεν είχε σχέση μόνο με τον πολιτικό τρόπο σκέψης, αλλά αποτυπώθηκε και στις τέχνες. Η ελληνική γραμματεία έγινε κομμάτι της ρωμαϊκής παιδείας και αργότερα της τυπικής ευρωπαϊκής εκπαίδευσης στο μεγαλύτερο μέρος της Ευρώπης και η ευρωπαϊκή γραμματεία σχημάτισε την ελληνολατινική παιδεία εμπνεόμενη από αυτήν⁵⁵. Η κλασική τέχνη σήμερα αναβιώνει τους ελληνικούς αρχιτεκτονικούς ρυθμούς στις μεγάλες ευρωπαϊκές πόλεις⁵⁶, η αρχαία τραγωδία είναι αναπόσπαστο μέρος του ευρωπαϊκού θεάτρου και η ελληνική μυθολογία πηγή έμπνευσης για την ευρωπαϊκή ζωγραφική και μουσική που ανθούσαν στην Αναγέννηση.

Αναμφίβολα τα ελληνικά ιδεώδη, η διάνοια και η τέχνη πέρασαν στην Ευρώπη μέσα από τη Ρώμη. Η κυριαρχία αυτής όμως δεν έφτασε στην ανατολική Ευρώπη, γι' αυτό και όπως θα δούμε αργότερα ο ρόλος της

⁵⁰ Duroselle, σελ. 57.

⁵¹ Romilly, στο Αρβελέρ-Aymard, τ. Α', σελ. 49-50.

⁵² Romilly, ό.π. σελ. 50-55.

⁵³ Κατά την Mosse αυτό είναι μια βασική ιδιοτυπία του Έλληνα Ανθρώπου, ό.π. σελ. 71.

⁵⁴ Mosse, ό.π. σελ. 58.

⁵⁵ Romilly, ό.π. σελ. 56 και Duroselle, σελ. 57.

⁵⁶ Βλ. Τη Μαρμάρινη Αψίδα του Λονδίνου, την Πύλη του Βραδεμβούργου στο Βερολίνο, η Αψίδα του Θριάμβου στο Παρίσι κ.α.. Ο νεοκλασικός τύπος είναι σαφώς σήμα κατατεθέν της Ευρώπης και τόσο εμπεδωμένος ως αμιγώς ευρωπαϊκός που δεν γίνεται άμεσα αντιληπτή η καταγωγή του από την κλασική Ελλάδα.

Βυζαντινής αυτοκρατορίας στο ελληνικό κληροδότημα είχε εξίσου μεγάλη σημασία, τόσο επειδή έδωσε διαφορετική σε αυτό διάσταση με την ελληνοχριστιανική της ταυτότητα, όσο και επειδή είχε τεράστια επιρροή στη διαμόρφωση του ανατολικοευρωπαϊκού πολιτισμού.

Χριστιανισμός

Ο ελληνισμός και η υλική και άυλη κληρονομιά του στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες γίνεται αντικείμενο συστηματικού πολέμου από τους χριστιανούς γιατί συνδέονται με την ειδωλολατρία. Ο θρίαμβος του νέου δόγματος επί των εθνικών λαμβάνει χώρα το 385 μετά από δεκαετίες βιαιοτήτων, συγκρούσεων, διωγμών και καταστροφών εναντίον τους. Επί Ιουστινιανού ο ευρωπαϊκός κόσμος θεωρείται πια χριστιανικός⁵⁷, ενώ ο ρωμαιοκαθολικισμός διαχωρίζεται από την ορθοδοξία με το σχίσμα του 1054 και μέχρι το 1260 οι χριστιανικές αποστολές και των δύο εκκλησιών έχουν προσηλυτίσει ολόκληρη την ευρωπαϊκή ήπειρο, από τα Βαλκάνια ως τη σημερινή Ισλανδία και από την Ισπανία ως τη Φινλανδία και Ρωσία⁵⁸.

Η καθολική εξάπλωση του χριστιανισμού στην Ευρώπη με τον προσηλυτισμό των πληθυσμών εκτός της Αυτοκρατορίας και οι τεράστιες επιδράσεις του έφεραν μεγάλες τροποποιήσεις στην Ευρωπαϊκή συνείδηση. Η απήχηση του νέου δόγματος στις μάζες οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην εξισωτική του φιλοσοφία⁵⁹: όλοι, πλούσιοι και φτωχοί, μορφωμένοι και μη, άρχοντες και δούλοι, είναι ίσοι ενώπιον του ενός θεού και όλοι επιδιώκουν τη σωτηρία της ψυχής τους. Ο Valery καταγράφει την *υποκειμενική* ηθική και την *ενοποίησή* της, την *αυτοεξέταση* της ζωής, τις εσωτερικές συγκρούσεις, τη σχέση πνευματικής και υλικής εξουσίας⁶⁰. Το χριστιανικό άτομο ασχολείται με το πνεύμα του, απαρνείται τα εγκόσμια και τη σάρκα και σχετίζεται με το Θεό.

Η πανευρωπαϊκότητα του χριστιανικού δόγματος, παρόλη την τριμερή του διαίρεση σε καθολικισμό, ορθοδοξία και προτεσταντισμό, αποκτά τη συνέχεια της όπως θα δούμε μέσω των φραγκικών και γερμανικών βασιλείων αλλά και μέσω της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

2.2 Η «βαρβαρική» Ευρώπη

Αν και το τριπολικό σχήμα Ρώμη - Ελλάδα - Χριστιανισμός μπορεί να περιγράψει την Ευρώπη μέχρι και τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, θεωρούμε αναγκαίο να μνημονεύσουμε ένα σημαντικό κομμάτι της που δεν ανήκε σε αυτό το σχήμα. Η καταγωγή των ευρωπαϊκών πληθυσμών είναι υπερβολικά σύνθετη υπόθεση για να την εξετάσουμε εδώ, αλλά θα πρέπει να λάβουμε υπόψη πως κάποια στοιχεία της ευρωπαϊκής κληρονομιάς προέρχονται από την ιστορία της κέλτικης και γερμανικής Ευρώπης. Αυτή ουσιαστικά συνοψίζεται στην περίοδο των μεγάλων μεταναστεύσεων με την εξάπλωση των κέλτικων φύλων, τον παραγκωνισμό τους από τα γερμανικά,

⁵⁷ Αρβελέρ, στο Αρβελέρ-Aymard, τ. Α', σελ 130.

⁵⁸ Βλ. Το χάρτη που παραθέτει ο Duroselle, σελ. 71.

⁵⁹ Duroselle, σελ. 73.

⁶⁰ Valery, στο Αρβελέρ-Aymard, τ. Α', σελ. 18-19.

την εμφάνιση υποδιαίρεσεων, το συγκρητισμό τους με το Ρωμαϊκό πολιτισμό και τελικώς, τον εκχριστιανισμό τους.

Από τον 8^ο ως και τον 5^ο πΧ αιώνα οι Κέλτες είχαν εδραιωθεί στο μεγαλύτερο μέρος της κεντρικής Ευρώπης, που μέχρι το πρώτο μισό του 1^{ου} αι. πΧ πέρασε στη ρωμαϊκή κυριαρχία⁶¹, και πρωταγωνίστησαν στην ανάδειξη των πολιτισμών Hallstatt και La Tene⁶². Πέρα από το Ρήνο όμως και εκτός του ρωμαϊκού συνόρου (limes) αναπτύσσονται με τη σειρά τους, σε διαφορετικές χρονικές φάσεις, τα γερμανικά φύλα των Τευτόνων, των Βουργούνδιων, των Γότθων, των Φράγκων, των Βαυαρών, των Άγγλων, των Σαξόνων κ.α.. Οι Γερμανοί, έχοντας απωθήσει τους Κέλτες στη Βρετανία, τη βορειοανατολική Γαλατία και την Ιβηρική χερσόνησο, διεισδύουν σε ένα βαθμό στη Ρωμαϊκή επικράτεια και εγκαθίστανται στη Γερμανία (όπως αποκαλείται από τους Ρωμαίους η περιοχή πέραν του Ρήνου: Germania) και τις γύρω από αυτήν περιοχές, τη Σκανδιναβία, τη νότια Αγγλία. Είναι πάντως σαφές ότι δεν έχουμε να κάνουμε με ένα ομοιογενές και καθορισμένο εθνοτικό μόρφωμα⁶³, ούτε στην περίπτωση των Κελτών (Γάλλων - Galli), ούτε των Γερμανών. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι αφενός η κεντρική και βόρεια Ευρώπη αυτούς τους αιώνες συνιστά ένα φυλετικό χωνευτήρι και οι φυλετικές προσμίξεις φυλών είναι πολύ συχνές, ιδιαίτερα όταν εμφανίζονται κατά τόπους κι άλλοι νέοι λαοί, όπως οι Βάλτες (σημερινές βαλτικές χώρες) και οι Φίννοι (σημερινή Φινλανδία) και, αφετέρου επειδή η κοινωνική και πολιτική οργάνωσή τους δεν ευνοεί ακόμα την ένωσή τους.

Μάλιστα ακριβώς αυτό το είδος της οργάνωσης της κοινωνίας⁶⁴ τους είναι που επιτρέπει την τεράστια επίδραση της Ρώμης, οικονομική, πολιτική και πολιτισμική, καθώς και τη γρήγορη υιοθέτηση της χριστιανικής θρησκείας αργότερα. Η συντριπτική πλειοψηφία των «βαρβαρικών» φυλών είναι οργανωμένη σε μικρές ηγεμονίες, στις οποίες το σύνολο των εξουσιών ασκεί ο ηγεμόνας, ως απόγονος ιερής οικογένειας ή βάσει εθιμικού δικαίου, ο οποίος συνήθως είναι και ο στρατιωτικός αρχηγός. Παρόλο που με τον καιρό εμφανίζεται μικρός αριθμός αριστοκρατών, ο πλούτος είναι συγκεντρωμένος κυρίως στους ηγεμόνες, που διαπραγματεύονται και τις εμπορικές και πολιτικές σχέσεις με τη ρωμαϊκή διοίκηση. Αυτή με τη σειρά της ακολουθεί πολύ προσεκτική διπλωματική πολιτική⁶⁵ προκειμένου να διατηρεί υπό έλεγχο τόσο τις επαρχίες της που αποτελούνται από μη Ρωμαίους όσο και τις ηγεμονίες έξω από το limes προκειμένου να αποφεύγει τις εντάσεις.

Η πολιτισμική δραστηριότητα στις μικροηγεμονίες των βαρβάρων εντυπωσιάζει ως προς το γεγονός ότι πέρα από τις καθημερινές λατρευτικές πρακτικές και την ενασχόληση με την κτηνοτροφία και τη γεωργία, εμφανίζονται ειδικευμένες δραστηριότητες και οργάνωση της εργασίας⁶⁶. τεχνίτες κάθε είδους, ιερείς, πολεμιστές, κτίστες κ.α.. Το δίκαιο και οι κανόνες που διέπουν τις κοινότητές τους είναι εθιμικά και βασίζονται στην

⁶¹ Το 52 πΧ ο Ιούλιος Καίσαρας έχει κατακτήσει οριστικά τις κελτικές περιοχές με τη νίκη επί του Βεροζινζετορίξ και των γαλατικών επαναστατικών δυνάμεων στην Αλέζια.

⁶² Duroselle, σελ. 42-46.

⁶³ Ό.π., σελ. 47 και Kazanski, στο Αρβελέρ-Aymard, τ. Α', σελ. 115.

⁶⁴ Kazanski, στο Αρβελέρ-Aymard, σελ. 114 και 136.

⁶⁵ Kazanski ό.π., σελ. 121.

⁶⁶ Kazanski ό.π., σελ. 136.

παράδοση. Αν και τα αρχαιολογικά ευρήματα δεν δείχνουν πως είχαν αναπτύξει λογοτεχνία, είχαν γραπτές γλώσσες, συγγενείς μεταξύ τους που αναμείχθηκαν με τα λατινικά και τα ελληνικά⁶⁷. Εύλογο αποτέλεσμα αυτής της ανάμειξης είναι οι λατινογαλλικές και λατινογερμανικές διάλεκτοι από τις οποίες προήλθαν οι σύγχρονες ευρωπαϊκές γλώσσες. Το πολιτισμικό αυτό μωσαϊκό έρχεται να σημαδεύσει ο Χριστιανισμός, με τη φθορά της παλαιάς θρησκείας και την ανάδειξη της Εκκλησίας σε σημαντικό πολιτικό και κοινωνικό παράγοντα.

Οι αρχαίοι πολιτισμοί των κελτικών και γερμανικών φύλων, αν και δεν πρόλαβαν να αναπτυχθούν λόγω της μεγάλης επίδρασης της Ρώμης, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στο σχηματισμό του μεσαιωνικού κόσμου. Με την παρακμή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας αναδεικνύονται στρατιωτικές αριστοκρατίες και οικογενειακές δυναστείες⁶⁸, χάρη στις οποίες κεντρικές ηγεμονίες, καθώς σταδιακά σχηματίζουν πολιτικούς δεσμούς και οικονομικές σχέσεις, μετεξελίσσονται σε βασιλεία, που συνεχίζουν να λειτουργούν πάλι εθιμικώς δικαίως. Μετά από συνεχείς πολεμικές διενέξεις, μεταναστεύσεις και ανακαταλήψεις, κάποια από τα νέα βασίλεια καθίστανται βραχύβια, όπως για παράδειγμα το βασίλειο των Οστρογόθων (σημερινή Ιταλία και οι περιοχές βορειοανατολικά της), των Βουργούνδιων (νοτιοανατολική Γαλλία), των Θουρίγγιων (ανατολική Πολωνία). Από την άλλη μεριά, μέχρι και τον 5^ο και 6^ο αι. μΧ, τα βασίλεια των Φράγκων (Γαλλία και Γερμανία), των Βησιγόθων (Ισπανία)⁶⁹, των Αγγλοσαξόνων (Αγγλία), των Σουηβών (Πορτογαλία), καταλαμβάνουν πια το μεγαλύτερο μέρος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, η οποία έχει μετατοπιστεί, επί της ουσίας, ανατολικά. Ως επί το πλείστον οι ελίτ των βασιλείων αυτών έχουν υιοθετήσει τους ρωμαϊκούς τρόπους και ο υλικός (πχ. σκεύη, κοσμήματα) και πνευματικός (πχ. γλώσσα, θρησκεία) τους πλούτος είναι επίσης ρωμαϊκός⁷⁰. Λαμβάνοντας υπόψη αυτά τα στοιχεία και σε συνδυασμό με τη βυζαντινή επιρροή έχουμε ως τώρα μια εικόνα για την ταυτότητα της Μεσαιωνικής Ευρώπης.

2.3 Η πρώτη μεγάλη ευρωπαϊκή αυτοκρατορία

Τον 5^ο αιώνα μΧ η μοναδική αυτοκρατορία στην Ευρώπη είναι η Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία ή Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Το κράτος αυτό εγκαινιάζει το τρίπτυχο επιδράσεων που ο Valery θεωρεί, όπως αναφέραμε παραπάνω, τον πυρήνα συγκρότησης του ευρωπαϊκού πνεύματος, τη ρωμαϊκή, την ελληνική και τη χριστιανική⁷¹.

Η πολιτική και διοικητική παράδοση της Ρώμης, το ρωμαϊκό δίκαιο, οι στρατιωτικοί θεσμοί και ο ρωμαϊκός «κρατισμός» κληροδοτούνται στο Βυζάντιο. Επίσημη γλώσσα, λαϊκή και λόγια, είναι η ελληνική και θρησκεία η ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία. Όμως η σπουδαιότητα του Βυζαντίου για την Ευρώπη δεν οφείλεται μόνο στην ταυτότητά του αλλά και σε εκείνα τα πιο σύνθετα αίτια που το κατέστησαν πρότυπο των επερχόμενων

⁶⁷ Βλ. πχ. για τους Κέλτες, Duroselle, σελ. 46, για τους Γερμανούς σελ. 94.

⁶⁸ Kazanski, στο Αρβελέρ-Aymard, σελ. 137.

⁶⁹ Βλ. κατ' αντιπαράθεση τους χάρτες στον Duroselle, σελ. 85 και 88 και στον Kazanski, στο Αρβελέρ-Aymard, σελ. 143.

⁷⁰ Kazanski, στο Αρβελέρ-Aymard, τ. Α', σελ. 146-147 και Duroselle, σελ. 96.

⁷¹ Αρβελέρ, ό.π., σελ. 150-151.

ευρωπαϊκών βασιλείων. Το ρητό «*μία πίστη, ένας νόμος, ένας βασιλιάς*» εκφράζει την αρχετυπική προσέγγιση της *εγγύτητας* στη θεώρηση της πολιτικής και θρησκευτικής εξουσίας. Την πρώτη ασκεί ο αυτοκράτορας ελέω θεού ως πλάσματικός πατέρας· πατέρας των βασιλέων, των υπηκόων του και του *imperium*, εκφράζοντας την καθολικότητα της Αυτοκρατορίας που κληρονομήθηκε από τη Ρώμη. Στα διοικητικά και πολιτικά πράγματα εξακολουθούν να παίζουν σημαντικό ρόλο τα οικογενειακά δίκτυα συγγενών και φίλων, αλλά παρά τις διακυμάνσεις της κοινωνίας υποστηρίζεται θεσμικά η αρχή της αξιοκρατίας στην κοινωνική προαγωγή, ακόμα και στο αυτοκρατορικό αξίωμα, σημείο στο οποίο διαφέρει το Βυζάντιο από τα άλλα ευρωπαϊκά βασίλεια που υιοθετούν την έννοια της δυναστείας στο θρόνο. Την πνευματική εξουσία ασκεί ο οικουμενικός πατριάρχης, που φροντίζει για την πνευματική σωτηρία και εκφράζει την αιωνιότητα της Αυτοκρατορίας. Ως εκ τούτου οι Βυζαντινοί έφεραν τη διπλή ταυτότητα του πολιτικά Ρωμαίου και θρησκευτικά χριστιανού εντός της *pax byzantina christiana*⁷². Το Βυζαντινό κράτος συνιστά μια ενιαία πολιτική κοινότητα και η Εκκλησία μια αυτοτελή θρησκευτική κοινότητα.

Στο οικονομικό πεδίο, είναι αξιοσημείωτο πως το εμπόριο ευνοείται από την εγκαθίδρυση ενιαίου νομισματικού συστήματος τον 4^ο αιώνα, βασισμένου στο *solidus*, το νόμισμα που χρησιμοποιούν όλα τα Βυζαντινά έθνη. Παρόλα αυτά το επάγγελμα του εμπόρου και γενικώς τα επαγγέλματα που σχετίζονται με το εμπόριο και το χρήμα θεωρούνται δεύτερης κατηγορίας, ενώ ο αγρότης και ο στρατιωτικός θεωρούνται ευγενείς ασχολίες γιατί συμβάλλουν στην ευδαιμονία της Αυτοκρατορίας⁷³.

Παρά τις εθνολογικές ανακατατάξεις και τις βαρβαρικές επιδρομές το Βυζάντιο κατόρθωσε για τουλάχιστον μισή χιλιετία να διατηρήσει τον πολιτισμό του, που αποτέλεσε «τον πολιτιστικό πρόγονο» της Δυτικής Ευρώπης, αντιπροσωπεύοντας «*επί μακρόν την πολιτιστική και πολιτική ενότητα της ρωμαϊκής Ανατολής απέναντι σε μια Δύση πολιτικά κατακερματισμένη*»⁷⁴. Επιπλέον η ελληνική γλώσσα διατηρείται και χρησιμοποιείται τόσο στο διοικητικό όσο και στο λογοτεχνικό πεδίο, και, παρά τις πιέσεις της Εκκλησίας και την πολεμική εναντίον των «εθνικών», από τον 9^ο αιώνα επί Φωτίου η αρχαία ελληνική γραμματεία γίνεται αντικείμενο μελέτης, αντιγραφής και διάδοσης από τους αλεξανδρινούς φιλοσόφους και λόγιους. «*Η μνήμη της Ελλάδας*» συνεχίζει να υπάρχει μέσα στο Βυζάντιο και επιβιώνει μέσα στη χριστιανική του παράδοση, αναιρώντας έτσι τη συζήτηση για πλήρη ρήξη με την αρχαιότητα⁷⁵. Αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας είναι αυτό που η Αρβελέρ ονομάζει «*εξελληνισμένο ανατολισμό*» και συνδυάζει τις πατρογονικές παραδόσεις της ανατολής, την ελληνική παιδεία, τη ρωμαϊκή πολιτεία και το ορθόδοξο δόγμα⁷⁶. Εκτός αυτών όμως η επίδραση του Βυζαντίου στους Δυτικούς προέρχεται και από τον καλλιτεχνικό και επαγγελματικό του πλούτο. Με αποκορύφωμα την 4^η Σταυροφορία τα μυστικά της Βυζαντινής βιοτεχνίας και χειροτεχνίας που

⁷² Αρβελέρ, ό.π., σελ. 155-156.

⁷³ Η δύναμη του Βυζαντινού στρατού προέρχεται από τα έσοδα της αγροτικής παραγωγής και τη συμμετοχή αγροτών στο στράτευμα. Ο τακτικός στρατός και η ενασχόληση με τη γη θεωρούνται λοιπόν αναγκαίες συνθήκες για τη διατήρηση της ακεραιότητας και ανεξαρτησίας του έθνους. Αρβελέρ, ό.π., σελ. 173 και 175.

⁷⁴ Αρβελέρ, ό.π., σελ. 161.

⁷⁵ Lemerle, ό.π., σελ. 183.

⁷⁶ Αρβελέρ, ό.π., σελ., 163.

επεξεργάζεται το ύφασμα, το μέταλλο, το λίθο, καθώς και η αρχιτεκτονική των βυζαντινών μνημείων και η τεχνοτροπία στα έργα τέχνης και είδη πολυτελείας γίνονται κτήμα των πρώην βυζαντινών κτήσεων, της Ιταλίας και των Νορμανδών. Αυτά θα εμπνεύσουν εν πολλοίς το διάκοσμο του ευρωπαϊκού ανακτόρου, την τέχνη και τον υλικό πολιτισμό των δυτικών⁷⁷. Έτσι δεν φαντάζει υπερβολικό να ενστερνιστούμε την άποψη πως η πρώτη ευρωπαϊκή αναγέννηση του 13^{ου} αιώνα «οφείλει τα μέγιστα στο βυζαντινό πολιτισμό»⁷⁸.

Εικ.1: Βασιλική του Αγ. Μάρκου, Βενετία. Από τα γνωστότερα παραδείγματα της βυζαντινής επιρροής στη δυτική αρχιτεκτονική, με γοθικές στήλες, βυζαντινούς τρούλους και ρωμανικούς κύκλους. Η εκκλησία ολοκληρώθηκε το 1617. Σημειώνεται πως οι χάλκινοι ίπποι του Σαν Μάρκο και η βυζαντινή Τετραρχία (από πορφυρίτη) που βρίσκονται στην πρόσοψη συγκαταλέγονταν στα λάφυρα της 4^{ης} Σταυροφορίας στην

Δεν είναι όμως μονάχα η δυτική Ευρώπη που επηρεάστηκε από το Βυζάντιο· τουναντίον, η ανατολική Ευρώπη και οι λαοί της, τα Σλαβικά φύλα, οι Ρώσοι, οι Βαλτικοί λαοί, ανήκουν στον ορθόδοξο κόσμο του. Η σημασία αυτού του γεγονότος πηγάζει σε μεγάλο βαθμό από την εισαγωγή της πολυεθνικής Ρωσίας στη βυζαντινή σφαίρα και στα δυτικά πράγματα, μετά την επέκταση του βασιλείου της. «Ο πολιτισμός του Βυζαντίου γίνεται η αφετηρία του μεσαιωνικού ρωσικού πολιτισμού» και η «πρόσδεση της Ρωσίας στο άρμα της βυζαντινής ορθόδοξης Εκκλησίας καθόρισε την πολιτιστική και θρησκευτική ιστορία της Ανατολικής Ευρώπης», προοιωνίζοντας έτσι τη βυζαντινή διάσταση της ταυτότητας των

⁷⁷ Ο Duroselle παρουσιάζει περιφρονητικά την απέχθεια του πλούσιου και βαθιά πνευματικού Βυζαντίου προς τη δυτική ωμότητα, παραδεχόμενος πως ακόμα και η «γλώσσα, η λειτουργία και οι εκκλησιαστικές ρόμπες» φάνταζαν πολύ πιο λαμπερές στη «δεύτερη Ρώμη», σελ. 125.

⁷⁸ Αρβελέρ, στο Αρβελέρ-Aymard, τ. Α', σελ. 178-9.

ανατολικοευρωπαϊκών λαών⁷⁹. Δεν είναι τυχαία η συμβολοποίηση της Μόσχας ως η Τρίτη Ρώμη, η μόνη ορθόδοξη πρωτεύουσα που δεν κατακτήθηκε από τους Οθωμανούς και της οποίας οι δεσμοί με το Βυζάντιο έχουν ως αποτέλεσμα τη σφυρηλάτηση της ρωσικής εθνικής συνείδησης και τη σώρευση ενός ανεκτίμητου αποθέματος βυζαντινοχριστιανικής παράδοσης⁸⁰. Διότι η πολιτική, πολιτιστική και θρησκευτική πρωτοκαθεδρία του Βυζαντίου προσέδιδε σε αυτό τέτοιο κύρος και ασκούσε τέτοια επιρροή στους ανατολικούς λαούς που οδήγησε στο σχηματισμό μιας *βυζαντινής κοινοπολιτείας* με ελληνοσλαβικό χαρακτήρα⁸¹. Τα λογοτεχνικά και καλλιτεχνικά πρότυπα και η μοναστική και θεολογική παράδοση αυτής της κοινοπολιτείας παραμένουν σήμερα ζωντανά στοιχεία της ταυτότητας της ανατολικής Ευρώπης.

Παράλληλα με την περιγραφή της βυζαντινής διάστασης του ευρωπαϊκού πολιτισμού επιδιώκουμε ενδόμυχα να αποκαταστήσουμε τη θέση του Βυζαντίου στην ιστορική κατασκευή αυτού του πολιτισμού, διότι κατά τη διάρκεια της συνύπαρξης της βυζαντινής Αυτοκρατορίας με τη Δύση διαμορφώνονται δύο αντιλήψεις μεγάλης πολιτικής σημασίας. Η πρώτη αντίληψη αφορά στη θεώρηση των Δυτικών ως η Ευρώπη των Λατίνων, πολιτικά μη ενωμένων, που όμως συγκροτούν μια πολιτική οντότητα και μια πνευματική υπό τον Πάπα ένωση. Οι δυτικές αυτές δυνάμεις εκδηλώνουν την επιθετικότητά τους όχι ξεχωριστά, αλλά ως ευρωπαϊκός στρατός του Πάπα, άλλοτε εναντίον του Ισλάμ και άλλοτε εναντίον των «αιρετικών» ορθόδοξων. Άλλωστε το Σχίσμα των Εκκλησιών δεν ήταν μόνο θρησκευτικής σημασίας, κάθε άλλο, κυρίως ήταν πολιτικής, αφού ο ρωμαιοκαθολικισμός απομάκρυνε πολιτικά τη Δύση από την Ανατολή. Από την άλλη μεριά η δεύτερη αντίληψη της πρώτης χιλιετίας περιγράφει αφενός τη φιλοδοξία της βυζαντινής Αυτοκρατορίας να αναστηλώσει την παλαιά Αυτοκρατορία με κέντρο τη Ρώμη (*renovatio Imperii*), αφετέρου να εξασφαλίσει την προστασία και διατήρηση της ρωμαϊκής Ανατολής⁸². Τόσο η μία όσο και η άλλη αντίληψη υποδεικνύει την ύπαρξη μιας στοιχειώδους συλλογικής συνείδησης με πανευρωπαϊκό προσανατολισμό. Η σχέση τους ωστόσο ενέχει μια αδικία.

Ο Lemerle κατηγορεί τους δυτικούς ότι στάθηκαν αχάριστοι, καθώς στράφηκαν εναντίον του Βυζαντίου παρόλο που αυτό όχι μόνο τους προσέφερε ένα σπουδαίο πολιτιστικό πρότυπο αλλά και προστάτευσε τα νότια και ανατολικά τους σύνορα από τις ασιατικές και αραβικές επιβουλές⁸³. Μετά την κατάρρευση της Αυτοκρατορίας η Ευρώπη ταυτίστηκε με τη Δυτική Ευρώπη, η μοίρα της αποσυνδέθηκε από το Βυζάντιο και το ανατολικοευρωπαϊκό τμήμα ξεχάστηκε. Με βάση τα όσα περιγράψαμε ωστόσο παραμένει γεγονός ότι ο βυζαντινός τύπος συνέστησε τη βάση για τη διαμόρφωση των πολιτικών, κοινωνικών και θρησκευτικών θεσμών της Δυτικής Ευρώπης. Δικαίως λοιπόν, και ενώ οι «βαρβαρικοί» λαοί της Ευρώπης θα περιμένουν για καιρό ακόμα την ένωσή τους υπό την κυριαρχία

⁷⁹ Kazanski, ό.π., σελ. 206-7.

⁸⁰ Φειδάς, ό.π., σελ. 239.

⁸¹ Οι βυζαντινές ιεραποστολές αποδείχθηκαν ιδιαίτερα επιτυχημένες. Obolensky, ό.π., σελ. 278 και 281.

⁸² Η μεταφορά της πρωτεύουσας στην Κωνσταντινούπολη, τη νέα Ρώμη, δηλώνει την έννοια της ανανέωσης της αυτοκρατορίας. Βλ. Πάπυρος - Larousse - Britannica, τ. 12 σελ. 687-688.

⁸³ Lemerle, στο Αρβελέρ-Aymard, τ. Α', σελ. 182.

των Καρολιδών, η Βυζαντινή Αυτοκρατορία αναδεικνύεται ως η πρώτη μεγάλη ευρωπαϊκή αυτοκρατορία.⁸⁴

2.4 Respublica Christiana Europae

Το όνειρο της ένωσης των χριστιανών της Ευρώπης δεν ήταν μόνο Βυζαντινό «προνόμιο» και φαίνεται μάλιστα πως η πλευρά των Λατίνων άρχισε να αναζητά και να εφευρίσκει την αποστολή της στην Ευρώπη όταν πια ο Καρλομάγνος, προστάτης και συνάμα προστατευόμενος του Πάπα, έχει δημιουργήσει από το 800μΧ ένα ισχυρό φραγκικό βασίλειο ενώνοντας τη Γαλατία, τη Γερμανία και τη βόρεια Ιταλία. Ο Gieysztor διακρίνει τις δύο διαστάσεις που προέβαλλαν οι διανοούμενοι του Μεσαίωνα προκειμένου να σκιαγραφήσουν μια κοινή ευρωπαϊκή ταυτότητα⁸⁵, μια *πολιτική* και μια *πολιτισμική*.

Η Ευρώπη του Καρλομάγνου

Όπως αναφέραμε προηγουμένως, στη Δυτική Ευρώπη είχαν ήδη σχηματιστεί τα λατινικά βασίλεια, με κυριότερο εκείνο των Φράγκων. Στο θρόνο του ανέβηκε το 771 ο Καρλομάγνος και μετά από μια σειρά κατακτήσεων και νικών επί των Λομβαρδών στην Ιταλία και των Σαξόνων στη Γερμανία ένωσε, παρόλες τις διχόνοιες και κατά τόπους εσωτερικές συγκρούσεις, τις περιοχές της Νευστρίας, της Αυστρασίας, της Βουργουνδίας, της Φραγκίας και της Γερμανίας, περιλαμβάνοντας τους Αλαμάνους, τους Βαυαρούς και τους Θουρίγγιους, στο όνομα του *χριστιανικού λαού*. Ήταν μια απόπειρα να συγκεντρώσει κάτω από μια αυτοκρατορική αρχή πλήθος ηγεμονιών, βασιλείων και εθνών. Η αναστήλωση της (ρωμαϊκής) αυτοκρατορίας στη Δύση στο πλαίσιο ενός επεκτατικού προγράμματος ήταν μια ιδέα που απηχούσε όχι μόνο στις αυλικές ελίτ αλλά και στους παπικούς κύκλους⁸⁶. Ο πάπας Λέων Γ' έστεψε τον Καρλομάγνο αυτοκράτορα της Αγίας (ρωμαϊκής) Αυτοκρατορίας το 800, σηματοδοτώντας τη ρήξη με την Ανατολή, ενώ με τη σειρά του ο Καρλομάγνος φιλοδοξούσε έναν τίτλο ισότιμο του Βυζαντινού Αυτοκράτορα. Παρόλα αυτά αναγνωρίστηκε μόνον ως *αδελφός* από το μοναδικό αυτοκράτορα των Ρωμαίων, που τότε ήταν ο Μιχαήλ Α'. Η αναγνώριση αυτή του Καρλομάγνου από το Βυζαντινό αυτοκράτορα δεν αύξησε ουσιαστικά την εξουσία του και ακόμα λιγότερο η στέψη του από τον πάπα είχε κάποια νομική σημασία, αλλά σταδιακά απέκτησαν υψηλή συμβολική πολιτική αξία που νομιμοποιούσε την κυριαρχία του στη Ρώμη.

Η σπουδαιότητα της φραγκικής αυτοκρατορίας έχει να κάνει με τις ευρωπαϊκές της διαστάσεις, ορίζεται δηλαδή ως ευρωπαϊκό οικονομικό, πολιτικό και θρησκευτικό κέντρο⁸⁷. Αυτό το «*γαλατοφραγκικό κέντρο συνειδητοποίησε την ευρωπαϊκότητά του*» και εγκαθιδρύοντας άρρηκτο δεσμό με το παπικό κράτος, αναδείχθηκε στην Ευρώπη των Καρολιδών, πατέρας της οποίας ήταν ο Καρλομάγνος (*pater europae*), ιδρυτής μιας νέας

⁸⁴ Αρβελέρ, ό.π., σελ. 179-180.

⁸⁵ Gieysztor, ό.π. σελ. 282.

⁸⁶ Gieysztor, ό.π. σελ. 283.

⁸⁷ Werner, ό.π., σελ. 186.

δυναστείας με ευρωπαϊκή συνείδηση⁸⁸. Παρόλο που η εκατονταετία της καρολίγγειας αυτοκρατορίας σε σύγκριση με τη χιλιετία της Βυζαντινής φαντάζει μικρή, ήταν αρκετή για να γράψει την ιστορία της ευρωπαϊκής καρολίγγειας κληρονομιάς. Ο Καρλομάγνος άρχισε να υλοποιεί από το Άαχεν την «καρολίγγεια αναγέννηση»⁸⁹ με τη συγκέντρωση λογίων, θεολόγων, θρησκευτικών και φιλολογικών κειμένων στην Αιξ λα Σαπέλ, προωθώντας την αναμόρφωση των ηθών και προκαλώντας έτσι ένα αξιόλογο πνευματικό κίνημα. Η αντικατάσταση του βυζαντινού solidus από τη λίβρα, η καθιέρωση του συστήματος διοικητικής διαίρεσης της missatica, η δικτύωση των τοπικών συμφερόντων στα διάφορα regna της αυτοκρατορίας, αλλά και το «άνοιγμα» του Καρλομάγνου στους Σλάβους και Σκανδιναβούς, συνετέλεσαν στη ζωτικότητα της αυτοκρατορίας και κυρίως στη σύλληψή της ως μιας ευρύτερης ευρωπαϊκής επικράτειας⁹⁰.

Εικ. 2: Πορταίτο του Καρλομάγνου και του Σιγιμούνδου από τον Albrecht Dürer (1512). Πέραν του ιπποτικού σπαθιού και της χριστιανικής σφαίρας, πάνω από τις μορφές υπάρχουν τα «τοπικά» οικόσημα της Ευρώπης, όπως ο γερμανικός αετός, το γαλλικό «ρόδο της λίζας» (fleur de lis) ο λέων της Βοημίας κοκ. Εθνικό Γερμανικό Μουσείο Νυρεμβέργης

Η αδυναμία των διαδόχων να διατηρήσουν την ενότητα της αυτοκρατορίας προσέδωσε ακόμη μεγαλύτερη λάμψη στη φήμη του

⁸⁸ Werner, ό.π., σελ. 187.

⁸⁹ Ισοδυναμεί με κριτική στο χαρακτηρισμό των αιώνων αυτών ως μεσαιωνικών, οι οποίοι τελικά δεν ήταν και τόσο «σκοτεινοί» όσο φαίνεται. Βλ. στον Duroselle, σελ. 104-105, αν και παραβλέπει εντελώς το Βυζάντιο.

⁹⁰ Werner, στο Αρβελέρ-Aymard, τ. Α', σελ. 195-6.

Καρλομάγνου, το έργο του οποίου υπήρξε υπόδειγμα για τις βλέψεις του Ναπολέοντα και τις μεταπολεμικές ζυμώσεις που αφορούσαν σε μια ενιαία δυτική χριστιανική Ευρώπη⁹¹. Σε συνδυασμό με μια σειρά παραγόντων, η καρολίδικη Ευρώπη αρχίζει να παράγει τη συζήτηση για την ενότητά της, αρχικά και κυρίως πνευματική και θρησκευτική. Τέτοιοι παράγοντες υπήρξαν σαφώς, όπως είδαμε, ο ρόλος της επίσης χριστιανικής Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, ο παπισμός, για τον οποίο θα γίνει λόγος παρακάτω, η πρόσδεση στο «ευρωπαϊκό άρμα» των Σκανδιναβικών λαών (Νορβηγών, Βαγγάρων, Δανών) και των Σλάβων μέσω εμπορικών σχέσεων αλλά και συγκρούσεων, ο προσηλυτισμός αυτών των λαών στον καθολικισμό ή στην ορθοδοξία, καθώς και η συσπείρωση των Ευρωπαίων έναντι της αραβικής απειλής⁹².

Ένα όνειρο, μια αυτοκρατορία, δύο ηγέτες

Η Ευρώπη που οραματιζόταν ο Καρλομάγνος είχε τη διάσταση της Χριστιανοσύνης και γι' αυτό και ταυτιζόταν με αυτήν. Η λατινική αυτοκρατορία του ήταν μια «πολιτεία του Θεού», επικεφαλής της οποίας τέθηκε η ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, με τον πάπα απόλυτο θρησκευτικό άρχοντα. Παρόλη τη διαίρεσή της σε ανατολικό και δυτικό φραγκικό βασίλειο, προοιωνίζοντας έτσι το σχηματισμό των βασιλείων της Γερμανίας και της Γαλλίας αντίστοιχα, έμεινε άθικτο το πνευματικό στίγμα της. Η Εκκλησία επιδίωξε να εφαρμόσει δύο αρχές, αυτήν της αυθεντίας και αυτήν της εξουσίας. Η πρώτη που είχε και μεγαλύτερη σημασία, σχετιζόταν με την αυθεντία της Εκκλησίας στο να υποδεικνύει τι πρέπει να πράττουν οι άνθρωποι και στο να προωθεί την έρευνα και τη γνώση, συνδέοντας έτσι την επιστήμη με τη μελέτη της φύσης, που είναι δημιούργημα του θεού⁹³. Η φιλοδοξία της Εκκλησίας να επεκτείνει και να εδραιώσει την κυριαρχία της κορυφώνεται για άλλη μια φορά με τη στέψη του βασιλιά της Γερμανίας Όθωνα Α' το 962 από τον πάπα Ιωάννη ΙΒ', οπότε και ιδρύεται επίσημα η Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία του Γερμανικού έθνους, περιλαμβάνοντας ουσιαστικά το βασίλειο της Γερμανίας και της Ιταλίας. Η ίδρυση της αυτοκρατορίας αυτής αποτελεί και την αφετηρία ενός οράματος μιας παγκόσμιας αυτοκρατορίας που συνδέεται με τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία μέσω της κληροδότριας καρολίγγειας αυτοκρατορίας, παραπέμποντας έτσι σε άλλη μια προσπάθεια ανασύστασής της και δίνοντας συνέχεια στη χρήση της έννοιας της Ευρώπης. Όμως οι εξουσίες του πάπα και του αυτοκράτορα έμπαιναν σε μια πορεία διένεξης, αρχής γενομένης το 1074 οπότε και ο πάπας Γρηγόριος Ζ' εκδίδει τα «διατάγματα» (*dictatus papae*), σύμφωνα με τα οποία, συν τοις άλλοις, η εγκόσμια αυτοκρατορική εξουσία είναι υποδεέστερη της πνευματικής εξουσίας του παπικού θρόνου, του θρόνου δηλαδή του αποστόλου Πέτρου. Έτσι η αξίωση του *dominium mundi* ήρθε σε

⁹¹ Βλ. Πάπυρος - Larousse - Britannica, τ. 27, σελ. 495. Δεν είναι τυχαίο που το Άαχεν, έδρα τότε του Καρλομάγνου, θεσμοθέτησε το 1950 το βραβείο του Καρλομάγνου, που απονέμεται σε προσωπικότητες οι οποίες συνέβαλαν στην υλοποίηση της ευρωπαϊκής ιδέας και πραγματοποίηση της ευρωπαϊκής ενότητας.

⁹² «Ευρωπαίοι» αποκλήθηκαν οι πολεμιστές του Κάρολου Μαρτέλου που βάδισαν εναντίον των Σαρακηνών το 769μΧ, «πατέρας» της Ευρώπης ο Καρλομάγνος και «Ευρώπη» η αυτοκρατορία του. Duroselle, σελ. 108-109.

⁹³ Fernandez, στο Αρβελέρ-Aymard, τ. Α', σελ. 243.

σύγκρουση με την ιδέα της παπικής κοσμικής εξουσίας και όπως φαίνεται σταδιακά υπερίσχυε η δεύτερη⁹⁴.

Αν και η Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία είχε «κέντρο βάρους» τη Γερμανία, στο βασίλειο της οποίας αναδιπλώθηκε με το θάνατο του Φρειδερίκου Β' το 1250, η ακτινοβολία της πήρε την οικουμενική διάσταση που εκπροσωπούσε ο χριστιανισμός στην Ευρώπη. Ο διαμελισμός της αυτοκρατορίας του Καρλομάγνου και της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ήταν ισχυρά χτυπήματα κατά της πολιτικής ενότητας των δυτικοευρωπαίων, αλλά όχι και της κοινωνικής. Η ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, παρόλο που πέρασε μέσα από τις αναταράξεις και τις διχόνοιες που προκάλεσαν οι έριδες μεταξύ καστών και η εμφάνιση των «αιρετικών» κινήματων, υπήρξε ο ηγέτης που καθοδηγούσε τη χριστιανοσύνη. Η περίοδος της ανόδου της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας γέννησε την *Universitas Christiana*, «*μία κοινότητα φυσικού δικαίου που τα μέλη της ήταν χωρίς εξαίρεση χριστιανοί*». Στην κοινότητα αυτή η αυθεντία της Εκκλησίας επιβεβαιώνεται μέσω της έρευνας και της επιστήμης, ενδεδυμένων με τη θεολογική διδασκαλία. Βιβλιοθήκες, καθεδρικές, επισκοπικές και μοναστικές σχολές υπήρξαν οι πρόδρομοι της πανεπιστημιακής παράδοσης της Ευρώπης. Αυτά τα κατεξοχήν ευρωπαϊκά *studia generalia* είναι ουσιαστικά εκκλησιαστικοί εκπαιδευτικοί θεσμοί που στόχος τους ήταν η διάδοση της γνώσης στην Ευρώπη, αρχής γενομένης από το ρωμαϊκό δίκαιο και τα δικαιώματα του χριστιανού πιστού. Αξιωματούχοι, άρχοντες και κληρικοί μορφώνονταν σε αυτές τις νέες εστίες μάθησης λαμβάνοντας τη ρωμαϊκή και κλασική παιδεία. Οι πόλεις στις οποίες ιδρύθηκαν τέτοια πανεπιστημιακά κέντρα απέκτησαν πανευρωπαϊκή ακτινοβολία⁹⁵, όπως το Παρίσι, η Μπολόνια, η Οξφόρδη, η Τουλούζη, η Κόιμπρα (που μεταφέρθηκε στη Λισαβώνα), το Μονπελιέ, η Πράγα, η ισπανική Σαλαμάνκα κ.α. Η μετεξέλιξη των σχολών αυτών σε πανεπιστήμια σηματοδοτήθηκε από το προνόμιο των καθηγητών και των μαθητών τους να συναθροίζονται σχηματίζοντας «κοινότητες» (*universitas*)⁹⁶ και να μετακινούνται από σχολή σε σχολή και συνεπώς από πόλη σε πόλη.

Η *Universitas Christiana* γέννησε με τη σειρά της ορισμένες αντιλήψεις και παραδόσεις για τις οποίες έχει να καυχιέται η Ευρώπη ακόμη και σήμερα. Η μεσαιωνική θεολογία εισήγαγε την έννοια της *νομιμότητας* της εξουσίας, η οποία εξαρτάται από την «*υπακοή στο νόμο, που αντιπροσωπεύει την τάξη την οποία εγκαθίδρυσε ο Θεός, αλλά και στα ήθη των αρχαίων και μορφωμένων εθνών*»⁹⁷. Μέσω της έννοιας αυτής διοχετεύεται στις ευρωπαϊκές μοναρχίες μια νέα πολιτική αντίληψη για την άσκηση της εξουσίας: αυτή επιφορτίζεται με το έργο για το κοινό καλό, το καλό της κοινότητας των πιστών που αποτελούν το βασίλειο, είναι με μια λέξη καθήκον⁹⁸, όχι κτήμα. Τον ευρωπαϊκό μεσαίωνα έρχεται επίσης να εμπλουτίσει η αριστοτελική φιλοσοφία, την οποία θέλησε να συμφιλιώσει ο Θωμάς ο Ακινάτης του δομινικανικού τάγματος με την καθολική θεολογία. Ο αριστοτελικός λόγος και η έννοια της *ελευθερίας* επιτρέπουν στους Ευρωπαίους να αντιληφθούν το βασίλειο ως μια κοινωνία που διέπεται από

⁹⁴ Duroselle, σελ. 130 και Fernandez, ό.π., σελ. 245.

⁹⁵ Duroselle, σελ. 147-149.

⁹⁶ Fernandez, στο Αρβελέρ-Aymard, τ. Α', σελ. 247 και Duroselle, σελ. 150.

⁹⁷ Αναφορά του Fernandez στο έργο του Ι. Σάλσπερν *Polycratus*. Καταλήγει πως ο ηγεμόνας που δε σέβεται το νόμο δικαίως φονεύεται ως τύραννος. Fernandez, ό.π. σελ. 245.

⁹⁸ Fernandez, ό.π. σελ. 252.

νόμους, μέσα στην οποία μπορούν ελεύθερα να αναζητούν και να έχουν πρόσβαση στη θεωρητική γνώση και να αναπτύσσουν ελεύθερη βούληση. Έτσι από το 12^ο και 13^ο αιώνα εγκαινιάζεται ο διάλογος μεταξύ Λόγου και Πίστewς και αυξάνεται το πλήθος των ανθρώπων που μοιράζονται την επιθυμία τους για στοχασμό και ενασχόληση με τη γνώση. Μπορούμε να κάνουμε λόγο για την εμφάνιση ενός διανοούμενου κοινού που αποτελούταν όχι μόνο από κληρικούς και αξιωματούχους, αλλά από φοιτητές, συγγραφείς, ποιητές και τροβαδούρους⁹⁹.

Η Εκκλησία έσπευσε έξυπνα να συνδέσει το Λόγο με τη Θεία Πρόνοια αναγνωρίζοντας το δικαίωμα στη μετάνοια, προσφέροντας άφεση αμαρτιών μέσω προσκυνήματος¹⁰⁰ και κηρύττοντας εαυτή ως προστάτιδα των θετών επίγειων νόμων που ορίζουν τα δικαιώματα, τις υποχρεώσεις και το πρόπον ήθος μοναρχών και υπηκόων. Σε συνδυασμό με τη βοήθεια των ταγμάτων των φραγκισκανών και δομινικανών και με το δικαίωμα που διατήρησε ο πάπας να διορίζει τους επισκόπους, η Εκκλησία είχε κατορθώσει να εξασφαλίσει το κύρος της Αγίας Έδρας και του παπισμού στην Ευρώπη μέχρι το τέλος του 13^{ου} αιώνα. Άλλωστε κορυφαία εκδήλωση αυτού του κύρους υπήρξαν οι παπικές πρωτοβουλίες των Σταυροφοριών, στις οποίες ενσαρκώθηκε το αρχικό όνειρο του Ουρβανού Β' για «Ιερό Πόλεμο» ενός ενιαίου χριστιανικού στρατού εναντίον των Απίστων¹⁰¹. Αφορμή του σχεδίου αυτής της εκστρατείας ήταν μεν η απώθηση των Σελτζούκων που είχαν ήδη αποσπάσει βυζαντινά εδάφη στα ανατολικά, αλλά ως απώτερο σκοπό είχε την απόκτηση των Άγιων Τόπων στο ιδεολογικό πλαίσιο της ισπανικής *Reconquista*, αφού μάλιστα η ανάκτηση της αραβοκρατούμενης ιβηρικής χερσονήσου είχε ξεκινήσει από τον 8^ο αιώνα και μόλις πριν αρχίσει η Α'

Εικ. 3, 4 : Ο ευρωπαϊκός ιπποτισμός στην κορυφαία εποχή των Σταυροφοριών. Αρ. Ισπανοί ιππότες, Μικρογραφία από το *Libro de los Caballeros*, 1338-1656. Κάτω: Εμβλήματα ευρωπαϊκών ιπποτικών ταγμάτων που τυπικά υπάρχουν μέχρι σήμερα, υπό την αιγίδα του *Almanach de Chivalry*, ιδρυθέντος το 2002.

Σταυροφορία (1096) το Τολέδο, η Βαλένθια και η Λισαβώνα είχαν περάσει στα χέρια των χριστιανών. Η

⁹⁹ Duroselle, σελ. 153.

¹⁰⁰ Για τη δημοφιλία του προσκυνήματος στην Ευρώπη, βλ. Duroselle σελ. 150-152.

¹⁰¹ Duroselle, σελ. 143-144.

απήχηση της ιδεολογίας των Σταυροφοριών οδήγησε σε μια από τις μεγαλύτερες ενώσεις χριστιανών της ιστορίας προκειμένου για μια κοινή επιχείρηση¹⁰².

Στα εσωτερικά της Εκκλησίας πάντως η έριδα που ξεκίνησε ανάμεσα στα δύο τάγματα και τους εκπροσώπους τους (Ακινάτης και Όκκαμ) και που οδήγησε στο Μεγάλο Σχίσμα της Δύσης υπήρξε το μεγάλο αγκάθι στην υπόθεση της χριστιανικής ενότητας της Δύσης· δεν παύει όμως να ισχύει πως «μόνον η Ευρώπη είναι χριστιανική», περιλαμβάνοντας και τη ρωμαιοκαθολική και την ορθόδοξη Εκκλησία. Ο Gieysztor παραθέτει τα λόγια του πάπα Πίου Β' ενώπιον των γεγονότων της άλωσης της Πόλης από τους Οθωμανούς· «'Τώρα πλέον στην Ευρώπη, δηλαδή στην πατρίδα μας, στο ίδιο μας το σπίτι, στην έδρα μας κλονιστήκαμε και ηττηθήκαμε'. Έτσι εμφανίζεται το θέμα του κοινού σπιτιού»¹⁰³. Η ανατολική Ευρώπη, με εξαίρεση ίσως το ρωσικό κομμάτι, είναι ένα με τη δυτική Ευρώπη στις λόγιες πραγματείες και στη χαρτογραφία του ύστερου Μεσαίωνα. Η σύνθεση της αντίληψης της Ευρώπης στο διανοούμενο μεσαιωνικό κοινό εστιάζεται σε μια ευρωπαϊκή πολιτισμική κοινότητα λαών, ηγεμονιών, αυτοκρατοριών και Εκκλησιών, θεμέλια της οποίας τέθηκαν αφενός η ιδέα για την ανθρώπινη αξιοπρέπεια μέσω της ελευθερίας και του λόγου¹⁰⁴, αφετέρου η χριστιανική πίστη.

2.5. Η Ευρώπη των Βασιλέων και Βασιλείων

Είναι φανερό από όσα αναφέραμε πως η ευρωπαϊκή ιδέα του Μεσαίωνα είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τις οικουμενικές διεκδικήσεις α) της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας (Βυζαντινής), β) της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας (καρολίγγεια και του Γερμανικού έθνους) και, γ) της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας (μέσω της εξουσίας του πάπα). Αυτό βεβαίως σίγουρα δε συνεπάγεται ότι η Ευρώπη ήταν μια συνεκτική κοινωνία με σταθερή ενοποιητική κατεύθυνση. Η ιδέα άλλωστε της Ευρώπης ως συνόλου ήταν αντιληπτή ως επί το πλείστον από μια ελίτ πεπαιδευμένων και από τους κύκλους της εκάστοτε αυτοκρατορικής και θρησκευτικής εξουσίας, γεγονός που διατυπώνεται αφενός στα επίσημα πολιτικά κείμενα και αφετέρου μέσα από την ιδέα της χριστιανοσύνης. Μια κάτοψη της ηπείρου όμως το Μεσαίωνα θα έδειχνε μια Ευρώπη που χαρακτηρίζεται από τεράστια δημογραφική ποικιλία και μετακίνηση, πλήθος γλωσσών και τρόπων ζωής, μέσα σε ένα μεταβαλλόμενο περιβάλλον πολιτικής και κοινωνικής οργάνωσης που διακατέχεται από άκρη σε άκρη από το χριστιανικό δόγμα. Ο πολιτισμός της Ευρώπης είναι ενιαίος και συγχρόνως ετερόκλητος¹⁰⁵.

Ο κατακερματισμός της αυτοκρατορίας

Περίπου μέχρι τον 13^ο και 14^ο αιώνα τα ευρωπαϊκά βασίλεια και οι ευρωπαϊκές αυτοκρατορίες οργανώνονται με βάση το φεουδαρχικό σύστημα,

¹⁰² Πάντως η ιδέα της άφεσης αμαρτιών με το προσκύνημα στην Ιερουσαλήμ σε συνδυασμό με την ευλογία της Εκκλησίας επί του πολεμικού εγχειρήματος, οδήγησε, όπως γνωρίζουμε σε εντυπωσιακές ακρότητες των δυτικών εναντίον μουσουλμάνων και βυζαντινών.

¹⁰³ Gieysztor, στο Αρβελέρ-Aymard, τ. Α', σελ. 287.

¹⁰⁴ Fernandez, ό.π. σελ. 256.

¹⁰⁵ Gieysztor, ό.π. σελ. 289.

το οποίο υπαγορεύει τις δικές του συγκεκριμένες αντιλήψεις για την *εξουσία* και το *χώρο*¹⁰⁶. Η εξουσία δεν αντιστοιχεί σε εδαφικές επικράτειες με διακριτά σύνορα, αλλά εθνότητες και λαούς που υπάγονται σε λιγότερο ή περισσότερο αυθαίρετες διοικητικές περιφέρειες, όπως κομητείες, επαρχίες και δουκάτα. Αυτά λειτουργούν ως τοπικές ηγεμονίες με εθνογλωσσικά και παραδοσιακά κριτήρια χωρίς να διοικούνται και να ελέγχονται άμεσα από την κεντρική εξουσία, αλλά από δούκες, κόμητες, μαρκήσιους, πρώην αξιωματούχους αλλά και λαϊκούς αρχηγούς βάσει προσωπικών δεσμών, αλληλεπικαλυπτόμενων εξαρτήσεων και παραδοσιακών εθιμικών δικαιωμάτων. Ο χώρος της εξουσίας δεν είναι άλλος από το άμεσο περιβάλλον, όπου διαδραματίζεται η καθημερινότητα των ανθρώπων. Φεουδάρχες, χωρικοί, αγρότες, εργάτες και δουλοπάροικοι ορίζουν το πεδίο της δράσης τους με βάση το δίκτυο των υποχρεώσεων που έχουν ο ένας απέναντι στον άλλο στα όρια της περιοχής που αυτές φτάνουν και στα όρια της εκκλησιαστικής περιφέρειας στην οποία ανήκουν¹⁰⁷. Στο μεγαλύτερο μέρος της Ευρώπης αυτό το πεδίο δράσης είναι η αγροτική ύπαιθρος, δηλαδή το φέουδο με τα χωριά του, τα κτήματα των χωρικών και τα εδάφη του άρχοντα. Από την ύπαιθρο παράγεται από τους χωρικούς ο αγροτικός πλούτος τον οποίο καρπώνονται οι αριστοκρατικές τάξεις των ευγενών και του κλήρου, όπως και οι μονάρχες.

Μετά το 13^ο αιώνα το τοπίο αλλάζει δραματικά με τη σταδιακή διάλυση της κοινωνικής και οικονομικής δομής που ίσχυε μέχρι τότε. Οι έννοιες της ελευθερίας και του λόγου περνούν από τη φιλοσοφία στις καθημερινές πρακτικές. Οι οικονομικές και κοινωνικές ελευθερίες, όπως για παράδειγμα η απελευθέρωση των δουλοπάροικων και η συμμετοχή των χωρικών στην άσκηση της τοπικής πολιτικής και δικαστικής εξουσίας οδηγούν στη διάβρωση του φεουδαρχικού συστήματος. Επίσης οι ελευθερίες των μετακινήσεων, των συνεταιρισμών, των συναλλαγών και των μεταβιβάσεων σε συνδυασμό με ένα ισχυρό ρεύμα αστικοποίησης επιτρέπουν την άνθηση του εμπορίου και της βιοτεχνίας και την εμφάνιση μιας ευρωπαϊκής αγοράς με αναρίθμητους εμπορικούς σταθμούς που συμπίπτουν με τα αστικά κέντρα μητροπόλεων και μεγαλουπόλεων¹⁰⁸. Ο τρόπος αντίληψης της πραγματικότητας έχει πλέον έλλογο χαρακτήρα, διότι η αύξηση του πληθυσμού, η συνάντηση εδαφικών κυριοτήτων, η καλλιέργεια «κοινών γλωσσών» μέσω του γραπτού λόγου, η εξάπλωση της αγροτικής οικονομίας, η εξέλιξη των επικοινωνιών και των μεταφορών και ο σχηματισμός περιφερειακών πολιτικών συνόλων δημιούργησαν την ανάγκη αναπαράστασης και σύλληψης του πολιτικού και κοινωνικού χώρου με βάση την εδαφικότητα. Ως εκ τούτου δημιουργούνται οι κατάλληλες συνθήκες και προδιαγράφονται οι πολιτικοί θεσμοί που μετατρέπουν τις περιφερειακές ηγεμονίες σε βασιλικά κράτη: κεντρική αυλική κυβέρνηση, κληρονομική βασιλική εξουσία βάσει χρίσματος και νόμου, κομητείες¹⁰⁹. Το κράτος είναι αναγκαίο να εξασφαλίσει την ακεραιότητα της εδαφικής του επικράτειας, να έχει καθορισμένα και αναγνωρισμένα σύνορα, καθώς και ορισμένη πολιτισμική ταυτότητα που θα υπαγορεύει στους υπηκόους το αίσθημα του

¹⁰⁶ Bergier, ό.π. σελ. 320.

¹⁰⁷ Bergier, ό.π. σελ. 324-326.

¹⁰⁸ Gieysztor, ό.π. σελ. 297-300.

¹⁰⁹ Gieysztor, ό.π. σελ. 308. Ο Duroselle προσθέτει στο θεσμό της κυβέρνησης την αναγκαιότητα ύπαρξης μόνιμου στρατού και την τακτική φορολογία, σελ. 170-1.

ανήκειν σε «*μία κοινότητα που ο αρχηγός της περιβάλλεται με συναινετική εξουσία. Έτσι δημιουργείται ένα εδαφικό και διοικητικό σύστημα όπου εγκαθιδρύεται μια άμεση σχέση ανάμεσα στους υπηκόους και στον ηγεμόνα*»¹¹⁰. Αυτός επιδιώκει την υποστήριξη του κλήρου και της ανερχόμενης αστικής τάξης¹¹¹, αλλά και των χωρικών, για να συγκεντρώσει στα χέρια του τις εξουσίες που ασκούσαν μέχρι πρότινος οι «*μεγάλοι υποτακτικοί*» και τοπικοί άρχοντες.

Το αυτοκρατορικό και παπικό όνειρο της ένωσης των χριστιανών σε μια πολιτική και θρησκευτική επικράτεια υπό καθολική ηγεμονία έχει καταλήξει σε αποτυχία για μια σειρά από λόγους¹¹²: η αυτοκρατορική εξουσία επισκιάζεται από τον πάπα, η εξουσία του πάπα επισκιάζεται από τους μονάρχες, το σύστημα των τοπικών ηγεμονιών καθιστά ασήμαντη την εξουσία του αυτοκράτορα και των αυλικών του τοπικά και πέραν της χάραξης της εξωτερικής πολιτικής, το πολιτικό πεδίο περιστέλλεται, ο ανταγωνισμός αντίπαλων βασιλείων και εν δυνάμει μικρότερων αυτοκρατοριών μεγαλώνει, οι ποικίλες εθνότητες με τις ελίτ που τις εκπροσωπούν αποκτούν σταδιακά συνείδηση ταυτότητας, η αυτοκρατορική κυριαρχία κατακερματίζεται, ελλείπει αποτελεσματικών μέσων πληροφόρησης και ελέγχου. Από την άλλη μεριά ήταν πιο εύκολο να ενωθούν οι κατά τόπους περιφέρειες εθνοτήτων σε πολιτικά σύνολα με τους μονάρχες τους ως «*αυτοκράτορες στο βασίλειό τους*»¹¹³, οι οποίοι χειραγωγούν το φεουδαρχικό σύστημα και επιδιώκουν να προσδώσουν κύρος στο αξίωμα και στο πρόσωπό τους καλλιεργώντας «*εθνικά*» σύμβολα¹¹⁴. Τα κράτη αυτά θα συστήσουν τις επερχόμενες εθνικές μοναρχίες της Ευρώπης¹¹⁵, θα κηρύξουν το αδιαίρετο της επικράτειάς τους και θα απωθήσουν αποτελεσματικά τις εξωτερικές απειλές και επιδρομές (πχ. των Ούγγρων, των Νορμανδών κλπ.), πετυχαίνοντας σε αυτό που απέτυχε η Αγία Αυτοκρατορία, δηλαδή στη διατήρηση της πολιτικής ενότητας στο έδαφός τους.

Παράλληλα με τα εδαφικά κράτη εξαπλώνεται όπως είδαμε μια ευρύτερη αγορά ή ο «*χώρος των εμπορών*»¹¹⁶ στον οποίο εκδηλώνεται η επιχειρηματική πρωτοβουλία και προσφέρονται νέες υλικές και πολιτιστικές υπηρεσίες¹¹⁷. Όμως ο κοινωνικός μετασχηματισμός την περίοδο αυτή δεν υποκινείται μόνο από τη δράση των ηγεμόνων και των εμπορών, αλλά και από μια «*χωρική κατασκευή διανοητικής και πνευματικής τάξεως*» που εκδηλώνεται με τη λογική απεικόνιση του χώρου στη διάνοηση, στην τεχνική και στην τέχνη¹¹⁸, δηλαδή την ένταξή του στην *προοπτική*.

¹¹⁰ Bergier, ό.π. σελ. 334.

¹¹¹ Η μπουρζουαζία που εμφανίζεται το 12^ο αιώνα στις ευρωπαϊκές μοναρχίες περιλαμβάνει όλους όσους ενδιαφέρονταν να ασχοληθούν με τα δημόσια θέματα της περιοχής τους: ιππότες, αστοί και ελεύθεροι πολίτες ή και σημαίνουσες προσωπικότητες. Η τάξη τους συχνά στήριζε τους μονάρχες έναντι της παπικής κοσμικής εξουσίας με αντάλλαγμα περισσότερες κοινωνικές ελευθερίες. Βλ. Duroselle σελ. 159-161.

¹¹² Gieysztor, ό.π. σελ. 307-308.

¹¹³ Duroselle, σελ. 168.

¹¹⁴ Bergier, ό.π. σελ. 318.

¹¹⁵ Gieysztor, ό.π. σελ. 314.

¹¹⁶ Ο Bergier διακρίνει τους τρεις νέους συμπληρωματικούς «χώρους» στους οποίους αντιστοιχεί το Ευρωπαϊκό μοντέλο κατά τα τέλη του Μεσαίωνα: τα εδαφικά κράτη, τα δίκτυα των αγορών και τα μέσα χρησιμοθηρικής αναπαράστασης, ό.π. σελ. 341.

¹¹⁷ Gieysztor, ό.π. σελ. 300 και Bergier σελ. 338.

¹¹⁸ Bergier, ό.π. σελ. 339.

Εικ. 5 : Η ευρωπαϊκή ενότητα εικονογραφείται σε μια αλληγορική μορφή της βασίλισσας του κόσμου Ευρώπης από το Γερμανό Sebastian Münster, έναν από τους μεγαλύτερους ευρωπαίους χαρτογράφους της Αναγέννησης. Ξυλογραφία από το δημοφιλέστατο έργο του *Cosmographia Universalis*, Βασιλεία, 1556.

Μια νέα ιδέα για την Ευρώπη

Μαζί με την παρακμή των αυτοκρατορικών και παπικών οραμάτων φαίνεται να εγκαταλείφθηκε και η ευρωπαϊκή ιδέα που συνδεόταν με αυτά. Παρόλα αυτά η εξέλιξη της φεουδαρχικής Ευρώπης των αυτοκρατοριών στην Ευρώπη των εθνικών βασιλείων δεν σηματοδότησε το τέλος της Ευρωπαϊκής ενότητας, αφού πλέον δεσπόζουν στοιχεία της κοινωνικής και πολιτικής ζωής της Ευρώπης που μοιράζονται οι ευρωπαϊκοί λαοί σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό¹¹⁹. Η αστικοποίηση, ο εκχρηματισμός της οικονομίας, η κοινή θρησκεία, οι αρχές κοινωνικής οργάνωσης, η γραφή και η διάδοση μιας ενιαίας λόγιας και διοικητικής γλώσσας, λειτουργούν ως ενοποιητικοί παράγοντες συγκρότησης μιας κοινωνικής ταυτότητας για κάθε έθνος στην Ευρώπη. Ο Samsonowicz παρατηρεί την επιβίωση της πεποίθησης στην ενότητα της Ευρώπης, «που θεμελιώνεται σε μια κοινή θρησκεία και στην κυκλοφορία ανθρώπων, εμπορευμάτων και ιδεών¹²⁰» και διακρίνει σε αυτήν μια τριμερή θεώρηση της Ευρώπης: α) τη ρωμαιογερμανική (δυτική), β) την ελληνοσλαβική (ανατολική) και γ) τη νέα Ευρώπη (βόρεια). Οι τρεις Ευρώπες γνωρίζουν διαφορετικό βαθμό ανάπτυξης, πληθυσμιακής πυκνότητας και εσωτερικής οργάνωσης αλλά σε κάθε περίπτωση από το 14^ο και 15^ο αιώνα ξεκινά αναμφισβήτητα η άνοδος της παγκόσμιας πολιτικής και οικονομικής δύναμης της Ευρώπης, με τη ραγδαία ανάπτυξη των επιστημών, της ναυτιλίας, τα νέα τεχνολογικά επιτεύγματα, τις ναυτικές εξερευνήσεις και ανακαλύψεις, τον αποικισμό. Ιδιαίτερα οι κατακτήσεις και η υπερπόντια επέκταση των Ευρωπαίων επινοεί και καλλιεργεί το μύθο της ευρωπαϊκής

¹¹⁹ Aymard στο Αρβελέρ - Aymard, τ. Β', σελ. 26-28.

¹²⁰ Samsonowicz, ό.π. σελ. 33-34.

ανωτερότητας, επιτρέποντας «στους Ευρωπαίους να σφυρηλατήσουν μια συλλογική ταυτότητα και να εκλεπτύνουν την εθνική τους ταυτότητα»¹²¹. Υπό αυτήν την οπτική επομένως η ευρωπαϊκή ιδέα δεν εγκαταλείφθηκε, απλά μετατοπίστηκε από μια θέση που νοεί την Ευρώπη επιστεγαζόμενη από μια καθολική πνευματική και κοσμική εξουσία σε μια θέση που την αντιλαμβάνεται ως χώρο δράσης εθνών με πολλά παρόμοια πολιτικά, κοινωνικά και πολιτισμικά βιώματα. Είναι σαφές όμως πως η θεώρηση αυτή επικαλύφθηκε σε μεγάλο βαθμό από τον ανταγωνισμό που ανέπτυξαν μεταξύ τους τα κράτη και από την επικέντρωσή τους στην εδραίωση και νομιμοποίηση των νεωτερικών εσωτερικών πολιτικών και οικονομικών συστημάτων.

Ο Prak επισημαίνει πόσο σημαντικό ρόλο έπαιξαν οι διεθνείς σχέσεις, οι διχόνοιες μεταξύ των ελίτ και ο ίδιος ο λαός στο σχηματισμού του νεότερου κράτους διαμέσω μιας «διαδοχής δοκιμών και σφαλμάτων. Η γένεσή του [...] πραγματοποιήθηκε μέσα στον πόνο και στο αίμα, ως κατάληξη συνεχών αγώνων για την εξουσία»¹²², τόσο από τους ανθρώπους της ελίτ όσο και από τους ανθρώπους του λαού. Έτσι, κάθε ευρωπαϊκό κράτος ήταν λίγο πολύ ένα πολιτικό πείραμα, με κοινά χαρακτηριστικά τις συγκρούσεις της κεντρικής διοίκησης με τις αρχές της επαρχίας¹²³, την εξ αυτού παράλληλη επιβίωση μέρους των προσωπικών δικτύων και πελατειακών σχέσεων¹²⁴, τη δημιουργία νέων κυβερνητικών οργάνων και πολιτικών θεσμών (οικονομικές, δικανικές, πολεμικές και διοικητικές υπηρεσίες), η διατήρηση και ο εκσυγχρονισμός μόνιμου στρατού, η έμμεση φορολογία, η νομοθέτηση σε καθημερινά θέματα θρησκείας, ηθικής, εκπαίδευσης και οικονομίας, ο ρόλος της Εκκλησίας ως όργανο «ηθικής αστυνόμευσης». Όλες αυτές οι υποχρεώσεις, διαδικασίες και πρακτικές της εξουσίας ωστόσο δεν περνούν μέσα από την άμεση εξουσία που είχαν κατά το Μεσαίωνα οι πόλεις, τα χωριά και οι διάφορες τοπικές κοινότητες¹²⁵, αλλά από τη συγκεντρωμένη εξουσία του μονάρχη. Η απολυταρχία στην Ευρώπη νομιμοποιείται πλήρως το 16^ο αιώνα με τη διάδοση των ιδεών περί κρατικού συμφέροντος και περί αντιπροσώπευσης του λαού από το μονάρχη. Συνέπεια του νέου ορισμού της εξουσίας ήταν βεβαίως λιγότερο ή περισσότερο η κατάργηση των προνομίων και των ελευθεριών της αριστοκρατίας και των ευγενών, η ανέλιξη της αστικής τάξης στα δημόσια αξιώματα, η λειτουργία μιας ολοένα και περιπλοκότερης διοικητικής μηχανής και η στοιχειώδης γραφειοκρατικοποίηση της εξουσίας, που πολύ αργότερα θα υποσκάψει τον ίδιο το θεσμό της μοναρχίας¹²⁶.

Σημειωτέον πως οι αντιπροσωπευτικοί θεσμοί, ανάλογα με το για ποιο κράτος γίνεται λόγος, νομιμοποιούνταν εν μέρει μόνο με βάση τα συμφέροντα του έθνους και σε μεγάλο βαθμό με βάση τα τοπικά συντεχνιακά συμφέροντα¹²⁷. Στη δύναμη των αντιπροσωπευτικών αρχών

¹²¹ Subrahmanyam, ό.π. σελ. 56.

¹²² Prak, ό.π. σελ. 59.

¹²³ Aymard, ό.π. σελ. 100.

¹²⁴ Η κεντρική διοίκηση καθιέρωσε την αφηρημένη διακυβέρνηση που διεξάγεται τοπικά μέσω υπαλλήλων, «οι οποίοι, επιφορτισμένοι με το να εφαρμόσουν αφηρημένους κανόνες, καλλιεργούσαν παρά ταύτα προσωπικές σχέσεις, θεμελιωμένες στην πελατεία και τη διαφθορά», Cattini & Romani, ό.π. σελ. 132.

¹²⁵ Cattini & Romani, ό.π. σελ. 132, 139.

¹²⁶ Cattini & Romani, ό.π. σελ. 141, 143-144.

¹²⁷ Prak, ό.π. σελ. 63, 65, 67, 70.

λοιπόν εξαντλείται η δημοκρατικότητα που διακήρυξε η Ευρώπη, αφού για τη λειτουργία της νέας πολιτικής τάξης πραγμάτων ήταν αναγκαίο να εξυπηρετηθεί και μια νέα οικονομική τάξη πραγμάτων, η οποία κατέστησε το ίδιο το κράτος όργανο οικονομικής ανάπτυξης: Οι φόροι και οι στρατιωτικές δαπάνες αφαίμαξαν ουσιαστικά τους πληθυσμούς των κρατών και οι ηγεμόνες έδωσαν μεγάλη σημασία στην αγροτική εκμετάλλευση και την ανάπτυξη του εμπορίου και της βιοτεχνίας ή και βιομηχανίας, προκειμένου να προσφέρουν στο κράτος περισσότερους πόρους¹²⁸. Αυτό διαιώνισε τους ανταγωνισμούς ανάμεσα στα κράτη και εξηγεί σε ένα βαθμό πού οφείλεται η κυριαρχία των Ευρωπαίων στον κόσμο. Μακράν του να είναι ο καρπός μιας ομαλής εξέλιξης, η ανάδειξη των ισχυρών ευρωπαϊκών δυνάμεων από το 14^ο στον 19^ο αιώνα προέκυψε από το συνδυασμό διαφορετικών πολιτικών στρατηγικών, συγκυριών, συμφερόντων και συγκρούσεων.

Συνδυάζοντας τα επιμέρους χαρακτηριστικά της Ευρώπης των εθνών, οδηγούμαστε στην αναφορά του Nolte για το «*παγκόσμιας εμβέλειας σύστημα της Ευρώπης*»¹²⁹. Στην αυγή του 19^{ου} αιώνα μέσω αμέτρητων πολιτικών και κοινωνικών ζυμώσεων στην Ευρώπη, οι παραδοσιακοί κανόνες, ο τοπικισμός, η απλή κοινωνική διαστρωμάτωση, η αυτάρκεια των νοικοκυριών έδωσαν τη θέση τους στον εξορθολογισμό, την αφηρημένη και απρόσωπη εξουσία, την εμφάνιση νέων κοινωνικών ομάδων, τον καταμερισμό της εργασίας και τη διακίνηση νέων προϊόντων και υπηρεσιών. Η συσσωρευμένη γνώση σε συνδυασμό με τον ανταγωνισμό των ευρωπαϊκών κρατών ευνόησαν τον ευρωπαϊκό επεκτατισμό και το χωρισμό της ηπείρου σε περιφέρεια (μαζί με τις αποικίες), ημιπεριφέρεια και κέντρο. Στο τέλος του 18^{ου} αιώνα η Ευρώπη λειτουργεί με τη λογική του ανταγωνισμού και της ισορροπίας δυνάμεων και σε αυτό ακριβώς είναι αφοσιωμένες οι μοναρχικές κυβερνήσεις των κρατών. Παρόλο που η ιδέα της ελευθερίας έχει περάσει από το χώρο της φιλοσοφίας στην καθημερινότητα της σκέψης, της πολιτικής, της οικονομίας και των κοινωνικών σχέσεων, η Ευρώπη φορτίζεται από τη μια μεριά με την ευνοϊκή μεταχείριση των εύπορων τάξεων και τη μάστιγα της φτώχειας, των επιδημιών και της ανέχειας των μη προνομιούχων, και από την άλλη με την ολοένα και πιο απολυταρχική διακυβέρνηση των «*πεφωτισμένων μοναρχών*», που μόνο επικοινωνιακά και προπαγανδιστικά υποστήριζαν περίτρανα τις αξίες του Διαφωτισμού¹³⁰. Έτσι φαντάζουν νομοτελειακά αναπόφευκτες οι επαναστάσεις που ακολουθούν στην Ευρώπη του 19^{ου} αιώνα και στις οποίες θα αναφερθούμε στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο.

Ας κλείσουμε όμως θίγοντας πάλι το ζήτημα της ευρωπαϊκής ενότητας κατά τα νεότερα χρόνια, προσθέτοντας σε αυτό ακριβώς τα όσα αναφέραμε για τις νέες μορφές πολιτικής και κοινωνικής οργάνωσης. Παρόλο που οι μοναρχίες γνώρισαν διαφορετικό βαθμό νομιμοποίησης στα διάφορα ευρωπαϊκά κράτη, σημάδεψαν την ευρωπαϊκή κοινωνία στο σύνολό της και συνοδεύτηκαν από τους άλλους ενοποιητικούς παράγοντες που θίξαμε προηγουμένως λαμβάνοντας υπόψη τις τρεις Ευρώπες του Samsonowicz. Ο Burke κάνει μια αντίστοιχη διάκριση σε «*πολιτιστικές περιοχές*»: Βορειοδυτική, Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη¹³¹. Σε αυτές επισημαίνει τις

¹²⁸ Prak, ό.π. σελ. 75, 77, 80-82.

¹²⁹ Nolte, ό.π. σελ. 190.

¹³⁰ Duroselle, σελ. 221.

¹³¹ Burke, ό.π. σελ. 122.

πολιτισμικές και πολιτικές διαφορές αλλά επιδιώκει συνάμα να εξετάσει τις «ομογενοποιητικές τάσεις» που συνθέτουν τον ευρωπαϊκό πολιτισμό¹³². Το 1500 λοιπόν η Ευρώπη είναι λίγο πολύ ομοιογενής θρησκευτικά γιατί αντιστοιχεί στη χριστιανοσύνη. Τα λατινικά κυριαρχούν γενικά στη λόγια παιδεία και θεωρούνται διεθνής γλώσσα της γνώσης, ενώ η διδασκαλία και πανεπιστημιακή σκέψη είναι ομοιόμορφα στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια. Διεθνή χαρακτήρα παρουσιάζει και η παιδεία των ευγενών και κυρίαρχων λαϊκών τάξεων. Στην αρχιτεκτονική ο γοθτικός ρυθμός κυριαρχεί σε όλη την Ευρώπη ή συμβιώνει με το ρωμανικό και μπαρόκ. Η τυπογραφία και η ανάπτυξη μέσων επικοινωνίας συνέβαλαν σε μια διεθνή διάδοση ιδεών - αλλά βεβαίως και στην ανάπτυξη των εθνικών γλωσσών-, έργων τέχνης, κειμένων και αντικειμένων¹³³ (μέσω του εμπορίου) στην Ευρώπη υπογραμμίζοντας ακόμη περισσότερο την ομογενοποιητική τάση της εποχής. Ενοποιητικός παράγοντας υπήρξε επίσης και ο ανθρωποκεντρικός προσανατολισμός της φιλοσοφικής και ακαδημαϊκής σκέψης, η επιστροφή στον κλασικισμό (τέχνη, λογοτεχνία, αρχιτεκτονική), η προώθηση της ελεύθερης κριτικής¹³⁴. Προφανώς οι Ευρωπαίοι δεν «ενστερνίσθηκαν, τροποποίησαν ή απέρριψαν» στον ίδιο βαθμό και με την ίδια ένταση τα πρότυπα των τριών μεγάλων ρευμάτων της νεότερης εποχής, την Αναγέννηση, τη Μεταρρύθμιση και το Διαφωτισμό, αλλά μέχρι το 1800 μπορούμε με ασφάλεια να ισχυριστούμε ότι η πολιτισμική πολυμορφία έχει μειωθεί και η κυκλοφορία προσώπων, ιδεών, έργων τέχνης και προϊόντων τεκμηριώνει την ύπαρξη κεντρομόλων, ενοποιητικών δυνάμεων στην Ευρώπη, στις οποίες συγκαταλέγεται και η καινοτόμος δράση σημαντικών φυσιογνωμιών, όπως ο Μακιαβέλι, ο Έρασμος, ο Ντα Βίντσι και ο Λούθηρος¹³⁵. Επί της ουσίας η ευρωπαϊκή ιδέα αυτήν την περίοδο δεν αντιστοιχεί σε τίποτε άλλο παρά στον κοσμοπολιτισμό που ξεκίνησε από τα γαλλικά σαλόνια. Από τους μεγάλους μουσικοσυνθέτες στους πολιτικούς φιλοσόφους και στοχαστές (Καντ, Ρουσό κλπ), ο κοσμοπολιτισμός της Ευρώπης συνδέεται με τη συζήτηση περί συμπόνιας, δικαιοσύνης και ανεκτικότητας, αλλά και ευρωπαϊκής ειρήνης και ενότητας. Ο Duroselle παραθέτει ένα απόσπασμα του Βολταίρου εξηγώντας πώς αντιλαμβάνονταν τον κοσμοπολιτισμό ως ευρωπαϊκό, διότι

«οι λαοί της Ευρώπης μοιράζονται εκείνες τις ανθρώπινες αξίες που δεν υπάρχουν σε άλλα μέρη του κόσμου· είναι στενά συνδεδεμένοι μεταξύ τους, έχουν παρόμοιους νόμους και όλες οι βασιλικές οικογένειές τους σχετίζονται. Οι πολίτες τους ταξιδεύουν συνέχεια και δημιουργούν αμοιβαίους δεσμούς. Οι χριστιανοί Ευρωπαίοι είναι όπως οι αρχαίοι Έλληνες: μπορεί να πολεμούν μεταξύ τους, αλλά παρόλες τις διενέξεις τους μπορούν και παρατηρούν τις ιδιαιτερότητες ενός Γάλλου, ενός Άγγλου και ενός Γερμανού, έτσι ώστε να μοιάζουν σαν να έχουν γεννηθεί στην ίδια πόλη»¹³⁶.

¹³² Burke, ό.π. σελ. 120-121.

¹³³ Burke, ό.π. σελ. 129-131.

¹³⁴ Duroselle, σελ. 215.

¹³⁵ Duroselle, σελ. 202-206.

¹³⁶ Προκαταρκτικό δοκίμιο για το ποίημα *Fontenoy*, 1745, Duroselle, σελ. 237.

Εικ. 6 : Το πρώτο ανάγνωσμα του έργου του Βολταίρου *Το ορφανό από την Κίνα* στο παρισινό σαλόνι της Mme Marie Therese Geoffrin (1755). Η Geoffrin οργάνωνε πολύ συχνά συγκεντρώσεις καλλιτεχνών και διανοουμένων, τους οποίους συχνά βοηθούσε με πολλούς τρόπους. Anicet Charles Lemonnier, 1812, Chateau de Malmaison.

2.6 Η Ευρώπη των Εθνών

Με αφετηρία τη Γαλλική Επανάσταση του 1789 η Ευρώπη μπαίνει σε μια διαδικασία τεράστιων πολιτικών και κοινωνικών αλλαγών που κορυφώνονται το 19^ο αιώνα και εγκαθιστούν μια νέα τάξη πραγμάτων σε όλους τους τομείς. Είναι μια διαδικασία που σημαδεύτηκε από κοινωνικές και εθνικές επαναστάσεις, την προσωρινή αναβίωση του αυτοκρατορικού ονείρου στην περίοδο του Ναπολέοντα Βοναπάρτη, την παλινόρθωση της μοναρχίας και την εξουδετέρωσή της από τη δημοκρατία. Μέσα στις συνθήκες γέννησης των εθνικισμών, της βιομηχανικής επανάστασης και των μεγάλων ιδεολογιών, τα ευρωπαϊκά κράτη φέρονται ως έθνη που αναζητούν συμμάχους και εχθρούς για να εξασφαλίσουν την υπόστασή τους ή να επεκτείνουν την κυριαρχία τους.

Ο αιώνας των επαναστάσεων

Το νόημα της επανάστασης είχε συγκεκριμένο πολιτικό και φιλοσοφικό περιεχόμενο για τους ευρωπαϊκούς λαούς στο τέλος του 18^{ου} αιώνα. Είναι τα δημοκρατικά ιδεώδη που εκφράστηκαν με τη Γαλλική Επανάσταση και την κατάργηση της μοναρχίας που οδήγησε στην ίδρυση της Πρώτης Γαλλικής Δημοκρατίας το 1792: η πλήρης απελευθέρωση από τα φεουδαρχικά δεσμά, η κατάκτηση των δικαιωμάτων αστών, εργατών και αγροτών και οι προταγές του συνθήματος «ελευθερία, ισότητα,

αδελφότητα»¹³⁷. Τα δημοκρατικά και αντιμοναρχικά κινήματα στην Ευρώπη, με αποκορύφωμα τις εξεγέρσεις του 1848, την «Άνοιξη των Λαών» είχαν το ντύμα των νέων ιδεολογιών περί εθνικού συναισθήματος, σοσιαλισμού ή και κομμουνισμού, με στόχο σοβαρές κοινωνικές κατακτήσεις, όπως η καθολική ψηφοφορία. Από το 1823 μέχρι το 1871 ξεσπούν διαδοχικά κοινωνικές ή/και εθνικές επαναστάσεις σε Ρωσία, Ισπανία, Γερμανία, Ιταλία, Βέλγιο, Πολωνία, Ουγγαρία, Ελλάδα, Βουλγαρία, Σερβία και Ρουμανία. Ύστατος αγώνας κατά της απολυταρχίας υπήρξε η Κομμούνα του Παρισιού, ο απόηχος της οποίας εμπνέει τις επαναστάσεις που προκάλεσαν την κατάρρευση των κεντρικών αυτοκρατοριών και διέδωσαν τα ουσιαστικά στοιχεία του γαλλικού συστήματος σε όλη την Ευρώπη: *«ισότητα των πολιτών, θρησκευτική ελευθερία, αγροτικές και διοικητικές μεταρρυθμίσεις, κατάργηση των συντεχνιών, νέες ανατρεπτικές νοοτροπίες [...] Τα θεμέλια μιας νέας τάξης είχαν τεθεί με τρόπο αμετάκλητο»*¹³⁸.

Πάντως θα πρέπει να σημειώσουμε πως οι περισσότερες επαναστάσεις του 19^{ου} αιώνα προέρχονταν από την οργανωμένη δράση μιας μικρής ελίτ ομάδας *«των πιο φωτισμένων τάξεων»*, η οποία επιδιώκει την προσέλκυση των ευρύτερων στρωμάτων του πληθυσμού¹³⁹. Άλλωστε τα σώματα των αγροτών και των εργατών υπήρξαν δεξαμενές μαχόμενων μαζών για την πραγματοποίηση της επανάστασης προς όφελος των αιτημάτων της μεσαίας και μεγάλης τάξης των αστών. Οι τελευταίοι στόχευαν στην απόκτηση σεβαστού μεριδίου πολιτικής εξουσίας, πράγμα που σήμαινε τη συνταγματική κατοχύρωση των δικαιωμάτων τους και την αφαίρεση των προνομίων της αριστοκρατίας των ευγενών και του κλήρου¹⁴⁰. Για το σκοπό αυτό όμως είχαν ανάγκη τη στήριξη των λαϊκών μαζών για να εξαναγκάσουν την Αυλή και την αριστοκρατία να αποδεχθούν τα αιτήματά τους. Χρειάστηκε να κυριεύσει ο επαναστατικός ενθουσιασμός τις μεγάλες μάζες μικροαστών, επαγγελματιών, χωρικών, εργατών και αγροτών προκειμένου να ταυτιστούν τα επαναστατικά αιτήματα της μεσαίας και τρίτης τάξης¹⁴¹.

Παρόλες τις προσπάθειες των παλαιών μοναρχιών στο πλαίσιο της παλινόρθωσης να εμποδίσουν την εξάπλωση του επαναστατικού ρεύματος, το Παλαιό Καθεστώς δεν μπορούσε να αναστηθεί. Η μοναρχία ναι μεν είχε τυπικά νικήσει την Επανάσταση και το Ναπολέοντα, αλλά η απολυταρχική της κυριαρχία δέχθηκε τεράστιο πλήγμα σε όλα τα Ευρωπαϊκά κράτη -πλην της τσαρικής Ρωσίας- από ένα αδιαπραγμάτευτο κοινωνικό αίτημα, το Σύνταγμα. Διότι *«τα κεκτημένα της Επανάστασης και της <Ναπολεόντειας> Αυτοκρατορίας δεν περιορίζονταν μόνο στο κοινωνικό πεδίο: είχαν άμεσα ή έμμεσα υποκινήσει τα εθνικά κινήματα, εγκαινιάζοντας με αυτόν τον τρόπο της “εποχή των εθνοτήτων” και θέτοντας σε κίνηση τους μηχανισμούς που θα οδηγούσαν στην εμφάνιση νέων κρατών και στην εξαφάνιση των πολυεθνικών αυτοκρατοριών.[...] Η “εθνική αφύπνιση” εκδηλώθηκε σε ολόκληρη την ήπειρο, με ιδιαίτερη οξύτητα εκεί όπου είχε να κάνει με την αποτίναξη της ξένης κυριαρχίας»*¹⁴², όπως στην Ιταλία και τις Βαλκανικές χώρες.

¹³⁷ Borejsza, ό.π. σελ. 210-211.

¹³⁸ Berindei, ό.π. σελ. 223.

¹³⁹ Borejsza, ό.π. σελ. 218.

¹⁴⁰ Duroselle, σελ. 248-249.

¹⁴¹ Βλ. Βλ. Πάπυρος - Larousse - Britannica, τ.13 σελ. 292-293.

¹⁴² Berindei, ό.π. σελ. 226-227.

Η Ναπολεόντεια Αυτοκρατορία

Μετά από μια σειρά στρατιωτικών επιτυχιών στην Ιταλία και την Αίγυπτο, το 1800 ο 26άχρονος στρατηγός Ναπολέων Βοναπάρτης ανακηρύχθηκε Πρώτος Ύπατος και το 1804 στέφθηκε «αυτοκράτωρ των Γάλλων», κατά αναλογία του Αυγούστου, αυτοκράτορα των Ρωμαίων. Στο απόγειο της δόξας της Αυτοκρατορίας του Ναπολέοντα, η Μεγάλη Στρατιά του είχε κατακτήσει και «δημιουργήσει» ή καταστήσει γαλλικούς δορυφόρους το βασίλειο της Ιταλίας με βασιλιά τον ίδιο, το βασίλειο της Ολλανδίας (πρώην Δημοκρατία της Βαταβίας), την Ελβετική Συνομοσπονδία, το βασίλειο της Νάπολης, τη Συνομοσπονδία του Ρήνου μετά την τυπική διάλυση της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας¹⁴³, το βασίλειο της Ισπανίας, το βασίλειο της Βεσφαλίας, το δουκάτο της Βαρσοβίας και μετέπειτα βασίλειο της Πολωνίας, το βασίλειο της Πρωσίας.

Το Ηνωμένο Βασίλειο της Μεγάλης Βρετανίας και Ιρλανδίας έμεινε βεβαίως εκτός του πεδίου που ήλεγχε πολιτικά και οικονομικά ο Ναπολέοντας, του οποίου η εξωτερική πολιτική απέβλεπε στην απομόνωσή της. Το σχέδιό του όμως, το *Ηπειρωτικό Σύστημα*, αν και απέτυχε τελικώς είχε μεγάλη σημασία πέραν του άμεσου στόχου του. Το οικονομικό εμπόριο που επέβαλε ο Ναπολέων εναντίον των βρετανικών προϊόντων στην ηπειρωτική Ευρώπη από τη μια θα έδινε ένα ισχυρό χτύπημα στο βρετανικό εμπόριο και από την άλλη θα σχημάτιζε μια ευρωπαϊκή ηπειρωτική αγορά στην οποία η γαλλική οικονομία θα συγκέντρωνε τον τομέα της επεξεργασίας, μεταποίησης και παραγωγής βιομηχανικών προϊόντων, ενώ οι υποτελείς ευρωπαϊκές οικονομίες θα εισήγαγαν τα τελευταία και θα εξήγαγαν τις πρώτες ύλες. Οι βλέψεις του Ναπολέοντα για τις ευρωπαϊκές οικονομικές αλληλεξαρτήσεις, σε συνδυασμό με την τεράστια επιρροή που είχε στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες το αστικό και ποινικό δίκαιο που προήλθε από το Ναπολεόντειο Κώδικα, εγείρουν το ζήτημα ενός νέου αυτοκρατορικού ευρωπαϊκού οράματος.

Η ειρήνη του Αμιένς το 1802 υπήρξε η αφετηρία της διαμόρφωσης μιας Ευρώπης με κέντρο τη Γαλλία και δορυφόρους ή/και συμμάχους τις «αδελφές Δημοκρατίες» και τα «αδελφικά Βασίλεια», των οποίων η αυτοδιάθεση παραγκωνίστηκε προκειμένου να εξυπηρετηθεί το αυτοκρατορικό όνειρο του Ναπολέοντα: αν η Μεγάλη Στρατιά του άνω του μισού εκατομμυρίου ανδρών μπορούσε να νικήσει τον Τσάρο, το *Ηπειρωτικό Σύστημα* «θα οδηγούσε σε μια Αυτοκρατορία βασισμένη πάνω στο ρωμαϊκό μοντέλο, ενωμένη τουλάχιστον από κοινούς θεσμούς, το Ναπολεόντειο Κώδικα και την κυριαρχία του Αυτοκράτορα»¹⁴⁴. Μετά την ήττα και εξορία του ο Ναπολέων διατυπώνει με σαφήνεια το όραμα που είχε για μια Ευρωπαϊκή αυτοκρατορία υπό γαλλική ηγεμονία· βεβαίως θα ήταν μια αυτοκρατορία σμιλεμένη με τα όπλα και εμπνευσμένη από την άκρως ιμπεριαλιστική φιλοδοξία ενός ανθρώπου που πίστευε στα νοσταλγικά πρότυπα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και της Αυτοκρατορίας του

¹⁴³ Το 1806 ο τελευταίος αυτοκράτορας Φραγκίσκος Β' παραιτήθηκε και ονομάστηκε Φραγκίσκος Α', αυτοκράτορας της Αυστρίας. Έκτοτε και μέχρι την ενοποίηση της Γερμανίας το πρόβλημα της γερμανικής ενότητας παρέμενε ανοιχτό (ανάμεσα στους Χόντσολερν και τους Αψβούργους). Βλ. Βλ. Πάπυρος - Larousse - Britannica, τ. 1 σελ. 485..

¹⁴⁴ Duroselle, σελ. 274.

Καρλομάγνου. Το πείραμα όμως της ενοποίησης της Ευρώπης δια της βίας είχε αποτύχει στο παρελθόν και το Ναπολεόντειο μόρφωμα εμπεριείχε πολλά μίσση, δυσφορία και μικρή λαϊκή συμπάθεια.

Εικ. 7: Ο Ναπολέων στέφεται σαν νέος Αύγουστος της ευρωπαϊκής «ρωμαϊκής ειρήνης». Αλληγορικός πίνακας του Anatole Devosge, 1802. *Musee Frederick Mason*, Παρίσι.

Ας φυλάξουμε όμως τη σημασία της σκέψης του, γιατί αντιλαμβάνεται μια ευρωπαϊκή προοπτική αντάξια της σύγχρονης δημόσιας συζήτησης για την Ευρώπη: «μια από τις μεγαλύτερες ιδέες μου ήταν να επαναφέρω τους λαούς ήταν γεωγραφικά παραπλήσιοι αλλά διασκορπίστηκαν και κατακερματίστηκαν εξαιτίας της πολιτικής και της επανάστασης. Στην Ευρώπη, αν και διαχωρισμένοι, υπάρχουν πάνω από 30 εκ. Γάλλοι, 15 εκ. Ισπανοί, 15 εκ. Ιταλοί και 30 εκ. Γερμανοί. Θα ήθελα να είχα φτιάξει με όλους αυτούς τους λαούς ένα και μοναδικό, συνεκτικό έθνος. [...] γιατί θα ήταν η καλύτερη ευκαιρία να επιτευχθεί ενότητα σε θέματα νομικά, σε θέματα αρχών, γνώμης, συναισθημάτων, ιδεών και συμφερόντων. Έπειτα, ίσως ένας καθολικός διαφωτισμός θα επέτρεπε να ονειρευτεί κανείς ότι η Ευρωπαϊκή οικογένεια θα αποκτούσε κάτι σαν το Αμερικανικό Κογκρέσο ή τις Αμφικτιονίες της Ελλάδας. Τι προοπτική δύναμης, μεγαλείου, ευτυχίας και ευημερίας!»¹⁴⁵ {11 Νοεμβρίου 1816}.

Ένας εθνοκρατικός πολιτισμός

Το σημαντικότερο προϊόν των κοινωνικών και πολιτικών μετασχηματισμών του 19^{ου} αιώνα ήταν αναμφίβολα ο θεσμός του κράτους. Με την έξαρση των εθνικισμών στην Ευρώπη τα κράτη συνδέονται άρρηκτα

¹⁴⁵ Duroselle, σελ. 275.

με τα έθνη τα οποία περικλείουν στο έδαφός τους. Η έννοια του πολίτη αποκτά πολιτική υπόσταση και εμφανίζονται διστακτικά οι κοινωνίες των πολιτών, ενώ ταυτόχρονα τα κράτη στα οποία ανήκουν συνιστούν κοινότητες εδαφικά και πολιτισμικά καθοριζόμενες. Το έθνος-κράτος γίνεται πραγματικότητα με τον καθορισμό της αντίληψης περί συλλογικής ταυτότητας και συγκεκριμένα εθνικής συλλογικής ταυτότητας. Η ιδιότητα του πολίτη και η εθνοπολιτισμική ταυτότητα είναι έννοιες και φαινόμενα κατεξοχήν ευρωπαϊκής καταγωγής, στο πλαίσιο της νεότερης πολιτικής οργάνωσης της Ευρώπης¹⁴⁶. Το Παλιό Καθεστώς ήταν βασισμένο σε συντεχνιακές αρχές οργάνωσης και δεν μπορούσε να συνάδει με την εξισωτική πολιτική συμμετοχή. Το κράτος άλλωστε «έπρεπε να είναι το πρωταρχικό και άμεσο σημείο αναφοράς των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων των ατόμων στο πλαίσιο ενός εδαφικού συνόλου»¹⁴⁷. Τούτο εκδηλώνεται με τη δημιουργία ενός ακατάλυτου δεσμού ανάμεσα στη σύγχρονη αντιπροσώπευση και την ιδιότητα του πολίτη, όντας αυτή παράγοντας δικαίου και ασφάλειας, και επομένως, με τη σταδιακή κοινωνική διεύρυνση του εκλογικού σώματος¹⁴⁸.

Η σύνδεση του κράτους με το έθνος και την εδαφική του επικράτεια επέδρασε σημαντικά στον τρόπο που εξελίχτηκαν οι διεθνείς σχέσεις. Ο πατριωτισμός, ο εθνικισμός και έπειτα ο σωβινισμός εμφανίζονται με διακυμάνσεις στα ευρωπαϊκά κράτη, ενώ παράλληλα προσδιορίζονται με συστηματική πολιτική οι «εθνικοί στόχοι». Ο Trausch επισημαίνει τα εργαλεία των αρχών για το σκοπό αυτό, το σχολείο και το στρατό¹⁴⁹. Και οι δύο θεσμοί συνιστούν χώρους εθνικής και πατριωτικής κατάρτισης, μέσω των οποίων «η συλλογική μνήμη οργανώνεται γύρω από τις μεγάλες μορφές του παρελθόντος» και διαδίδεται η εικόνα για έναν «προαιώνιο εχθρό», με αποτέλεσμα τη «στρατιωτικοποίηση» της κοινής γνώμης. Τους εθνικιστικούς ανταγωνισμούς υποδαύλισε επίσης και ο οικονομικός προστατευτισμός που εφάρμοσαν τα περισσότερα ευρωπαϊκά κράτη από τη δεκαετία του 1870.

Άλλωστε ο ανταγωνισμός δεν θα μπορούσε βεβαίως να εκλείψει στο οικονομικό πεδίο, ιδιαίτερα αν λάβουμε υπόψη τις προκλήσεις που γεννούσε η βιομηχανική επανάσταση για την Ευρώπη. Η βιομηχανική παραγωγή εκτινάχθηκε στα ύψη με ταυτόχρονη αύξηση της τεχνολογικής προόδου: εκμετάλλευση του ορυκτού πλούτου (άνθρακα), μεταλλουργία, κλωστοϋφαντουργία, υαλουργία, χημεία, βιομηχανία του ατμού. Νέα προϊόντα, διεύρυνση των αγορών, εξέλιξη του δικτύου μεταφορών και συγκοινωνιών και πτώση του κόστους παραγωγής ανατρέπουν το σκηνικό της οικονομίας και της ανάπτυξης στην Ευρώπη. Οι βορειοδυτικές χώρες γνωρίζουν σαφώς γρηγορότερη και μεγαλύτερη ανάπτυξη χάρη σε μια σειρά παραγόντων που στο σύνολο τους λειτούργησαν καταλυτικά¹⁵⁰: χειραφέτηση από το φεουδαρχικό σύστημα, ατομικές ελευθερίες, δυναμική επιχειρηματικότητα, πλούσιοι φυσικοί πόροι και αφθονία σε πρώτες ύλες, αύξηση της αγροτικής παραγωγής χάρη στην τεχνική πρόοδο, σταθερότητα

¹⁴⁶ Müller στο Αρβελέρ - Aymard, τ. Β', σελ. 232-235.

¹⁴⁷ Müller, ό.π. σελ. 238.

¹⁴⁸ Σημειωτέον πως η μετατόπιση της εξουσίας από τις πάλαι ποτέ κυρίαρχες αριστοκρατικές τάξεις στην πλειοψηφία συνάντησε τρομερές αντιστάσεις από τις πρώτες και ακόμα και μέχρι και το πρώτο μισό του 20ού αιώνα το δικαίωμα ψήφου συνδέεται με την κατοχή προσωπικής περιουσίας, για να μην αναφέρουμε το ζήτημα του δικαιώματος ψήφου των γυναικών.

¹⁴⁹ Trausch, ό.π. σελ. 284.

¹⁵⁰ Pollard, ό.π. σελ. 268-270.

χάρη στο κράτος δικαίου και τη νομοθεσία, άνοδος των εισοδημάτων, διατήρηση της ειρήνης. Από την άλλη μεριά οι χώρες του Νότου δεν μπορούν να ακολουθήσουν με τον ίδιο ρυθμό, οι οικονομίες τους παραμένουν κυρίως αγροτικές και οι συνθήκες δεν είναι τόσο ευνοϊκές για να εισαχθεί η πρόοδος του βορρά και για επενδυτική δραστηριότητα (πολιτική αστάθεια, απειλή πολέμου, αναλφαβητισμός κ.α.)¹⁵¹. Έχει ήδη ξεκινήσει η εποχή στην οποία γίνεται λόγος για την Ευρώπη των δύο ταχυτήτων.

Η εκβιομηχάνιση προκάλεσε εύλογα την εμφάνιση του συνδικαλιστικού και εργατικού κινήματος στην Ευρώπη και με την επίδραση των σοσιαλιστικών ιδεών τέθηκε το ζήτημα της ενσωμάτωσης των λαϊκών τάξεων στο έθνος. Η οικονομική και κοινωνική ανισότητα εντείνεται με την αστικοποίηση και τη μετανάστευση προκαλώντας ακόμη μεγαλύτερο κοινωνικό διαμελισμό. Διότι, η ώθηση της οικονομικής ανάπτυξης στα ευρωπαϊκά κράτη ωφέλησε και ωφελήθηκε την και από την αστική μεσαία τάξη των επιχειρηματιών, τραπεζιτών, δημοσίων υπαλλήλων και ελεύθερων επαγγελματιών, πλήττοντας έτσι το ολοένα και αυξανόμενο αγροτικό και βιομηχανικό προλεταριάτο. Χρειάστηκε ο ενωμένος αγώνας του εργατικού κινήματος, με τη συνεργασία ρεφορμιστών και μαρξιστών, μετά το 1880 προκειμένου να δημιουργηθούν τα θεμέλια της σοσιαλδημοκρατικής ευρωπαϊκής παράδοσης¹⁵².

Τα ευρωπαϊκά κράτη λοιπόν ορθώνονται προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα εκδηλώνοντας την επιθυμία τους να καταστούν ισχυρές πολιτικές και οικονομικές δυνάμεις. Η Βρετανία, η Γαλλία, η Ρωσία, η Γερμανία και ακολούθως η Αυστροουγγαρία και η Ιταλία είναι οι βασικοί παίκτες του ανταγωνιστικού παιχνιδιού. Πίσω τους η Ισπανία, η Πορτογαλία, οι Σκανδιναβικές χώρες και τελευταίες οι Βαλκανικές προσπαθούν να αποκομίσουν κι αυτές τα δικά τους οφέλη από μια ισορροπία δυνάμεων που εξελίσσεται σε δύο μπλοκ, των οποίων η ορμή θα πάρει μορφή αργότερα στο χάος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου: Από τη μια η Εγκάρδια Συνεννόηση (Γαλλία, Βρετανία, Ρωσία) και από την άλλη η Τριπλή Συμμαχία (Γερμανία, Αυστροουγγαρία, Ιταλία) κινητοποιούνται για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους και ανάλογα με αυτά προσεγγίζουν κάθε φορά τα κράτη που χρειάζεται. Η πολιτική κουλτούρα της Ευρώπης στην αυγή του 20^{ου} αιώνα χαρακτηρίζεται από αμιγώς εθνικιστικές γραμμές, με τις διενέξεις να μεταφέρονται, μετά το 1870, στη Νοτιοανατολική Ασία, την Αφρική και τον Ειρηνικό, από έλλειψη εμπιστοσύνης μεταξύ των κρατών, από έντονο οικονομικό και στρατιωτικό ανταγωνισμό, με αποτέλεσμα οποιοδήποτε ψήγμα ευρωπαϊκής ενότητας και οποιαδήποτε υποψία για μια ευρωπαϊκή ιδέα να υπάρχουν μόνο στους χώρους της φιλοσοφίας και των νέων καλλιτεχνικών ρευμάτων.

¹⁵¹ Charlot, ό.π. σελ. 310-312.

¹⁵² Duroselle, σελ. 298-300.

Εικ. 8: Ο Αρχάγγελος Μιχαήλ καλεί την Ευρώπη στην αποστολή της: «Λαοί της Ευρώπης, προστατέψτε την ιερότερη κληρονομιά σας. Σκίτσο του Herman Knackfuss που παρήγγειλε ο Γερμανός Αυτοκράτορας Γουλιέλμος Β΄, 1895.

Η πολυτέλεια της ευρωπαϊκής ιδέας

Ας κλείσουμε λοιπόν αυτήν την ενότητα αναφερόμενοι στην πολυποίκιλη ταυτότητα της Ευρώπης το 19^ο αιώνα, όποια αυτή θα μπορούσε να είναι. Μια σειρά από πολιτιστικά, λογοτεχνικά και καλλιτεχνικά ρεύματα διαδέχονται το ένα το άλλο: ο πανευρωπαϊκός ρομαντισμός, ο ρεαλισμός, ο νατουραλισμός, ο γαλλικός ιμπρεσιονισμός, ο γερμανικός εξπρεσιονισμός, ο συμβολισμός κ.α.. Τα νέα ρεύματα χωρίς να είναι απολύτως ομοιογενή, άλλοτε έχουν αγωνιστικό χαρακτήρα και άλλοτε αποτυπώνουν και αναπαράγουν τις σημαντικές εξελίξεις της εποχής, την αστικοποίηση, την τεχνική πρόοδο, αλλά και τη φτώχεια. Παράλληλα εμφανίζεται και η μαζική κουλτούρα της Ευρώπης, με την ανάπτυξη του τύπου που ευνοήθηκε από τη μαζική εκπαίδευση, του κινηματογράφου και του αθλητισμού. Τα πολιτιστικά δρώμενα στην Ευρώπη του 19^{ου} αιώνα δεν είναι μονολιθικά, αλλά χαρακτηρίζονται από τομές και ανταλλαγές. Πολλά από τα ρεύματα που αναφέρθηκαν έχουν διεθνικές διαστάσεις, όπως ο ρομαντισμός και ο ρεαλισμός. Στις εκδηλώσεις τους παραμένει ζωντανή η ευρωπαϊκή ιδέα, όσο λάμβανε χώρα η συζήτηση για την «ευρωπαϊκή λογοτεχνία», τον «ευρωπαϊκό πολιτισμό», την ευρωπαϊκή συνεργασία, την ευρωπαϊκή οικονομική, πνευματική και πολιτική αλληλεγγύη, την ευρωπαϊκή «αδελφότητα» ή ακόμα και τις «Ηνωμένες Πολιτείες της Ευρώπης», δια στόματος ή/και γραφής φυσιογνωμιών όπως οι Chateaubriand, Guizot, Renouvin, Eichtal, Buchez, Feugueray, Mazzini, Gioberti, Cattaneo, Heine, Girardin, Hugo¹⁵³. Ωστόσο, το ρομαντικό όνειρο για μια ανώτερη των

¹⁵³ Duroselle, σελ. 322-324.

κρατών ευρωπαϊκή ενότητα απείχε δύο Παγκόσμιους Πολέμους από την επανεμφάνισή του, μιας και «όλα φαίνονταν να συνωμοτούν εναντίον της: πόλεμος, εθνικισμός, το σύστημα συμμαχιών, ακόμα και κάποιες μορφές καθολικού πασιφισμού ή θεωρίες για την πάλη των τάξεων, ασύμβατες με τη συσπείρωση στην Ευρώπη»¹⁵⁴.

2.7. Η πορεία προς την Ε.Ε.

Επειδή το θέμα της παρούσας εργασίας αφορά στο ζήτημα της αλληλοπροσέγγισης και όχι της αλληλοεξόντωσης των ευρωπαϊκών εθνών, θα παραλείψουμε οποιουδήποτε είδους εξιστόρηση των γεγονότων του Α' και Β' Παγκοσμίου Πολέμου, καθώς και οποιοδήποτε συνοδευτικό διακηρυκτικό σχόλιο που καυτηριάζει τον πόλεμο και την ανθρώπινη βαρβαρότητα ή εξυμνεί την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και την ειρήνη.

Αυτή η τελευταία όμως δεν έχει λιγότερο σύνθετο υπόβαθρο από όσο έχει ο πόλεμος. Από το 1945 και μετά δεν υπήρχαν περιθώρια για περαιτέρω απουσία της ειρήνης και για αυτό το λόγο οι μηχανισμοί της τη συντήρησαν μέχρι σήμερα στην Ευρώπη¹⁵⁵. Με εξαίρεση τους τοπικούς πολέμους των Βαλκανίων (1991, 1995 και 1999), η Ευρώπη απολαμβάνει μια μακρά περίοδο ειρήνης, μέσα στην οποία οι προσπάθειες για τη δημιουργία σταθερών πολιτικών δεσμών ανάμεσα στα έθνη της έχουν απτά αποτελέσματα, με κορυφαίο προϊόν τη σύλληψη της ιδέας για την Ευρωπαϊκή Ένωση και την υλοποίησή της. Διότι όσοι επιμένουν να υπενθυμίζουν, σοφά σε ένα βαθμό, ότι το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης έχει αναζωπυρώσει τις εστίες εθνικισμού στην Ευρώπη και αλλού, καθώς και ότι μεταξύ των Ευρωπαίων συνεχίζουν να υπάρχουν τεράστιες κάθε είδους διαφορές, θα πρέπει να θυμηθούν με τη σειρά τους το αυτονόητο: η Ευρώπη του εθνικιστικού μίσους, της πολεμικής οικονομίας και βιομηχανίας και της διπλωματικής αθλιότητας του 19^{ου} και του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα δεν υπάρχει πια.

Μπριάν, Λένιν, Χίτλερ

Όποτε διατυπωνόταν στην ιστορία ένα ευρωπαϊκό όραμα, ιδέα και όνειρο, όπως είδαμε, δεν ήταν δυνατό να μη γίνεται αντιληπτό μέσα σε ορισμένο κοινωνικό και πολιτικό καθεστώς. Οι ιδεολογίες που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο μεταφράστηκαν σε καθεστώτα στον 20^ο αιώνα περιλάμβαναν και μια διάσταση αναμφίβολα ευρωπαϊκή.

Από την πλευρά της φιλελεύθερης δημοκρατίας παρουσιάστηκε κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου και παρά τις διχόνοιες που άφησε στην Ευρώπη ο Μεγάλος Πόλεμος, το «σχέδιο Μπριάν» από το Γάλλο Aristide Briand¹⁵⁶. Το 1929, έχοντας ήδη το Νόμπελ ειρήνης για την υπογραφή της συμφωνίας Kellogg-Briand σχετικά με την αποκήρυξη του πολέμου, προτείνει στην Κοινωνία των Εθνών τη δημιουργία μιας Ευρωπαϊκής ένωσης με το περίφημο «Υπόμνημα για την οργάνωση ενός καθεστώτος ομοσπονδιακής

¹⁵⁴ Duroselle, σελ. 346.

¹⁵⁵ «Είναι λιγότερο θεαματική και ιστοριογραφείται δυσκολότερα από τις πολεμικές συγκρούσεις». Frank, στο Αρβελέρ - Ayraud, τ. Β', σελ. 381.

¹⁵⁶ Duroselle, σελ. 357-358.

ένωσης στην Ευρώπη¹⁵⁷». Τις ιδέες του Briand συμμεριζόταν και ο Αυστριακός διπλωμάτης Coudenhove-Kalergi, που από το 1924 είχε δημοσιεύσει στον αυστριακό και γερμανικό τύπο το «Πανευρωπαϊκό Μανιφέστο» του. Τους δύο ευρωπαϊστές υποστήριξαν και άλλοι πολιτικοί και διανοούμενοι ανάμεσα στους οποίους ήταν οι Sforza, Mann, Freud, Valery, Gasset, Einstein, Daladier, Schacht, Βενιζέλος, Stresemann και άλλοι. Παρόλο που το σχέδιο του Briand δέχθηκε σημαντική κριτική και προσέκρουσε στον εθνικισμό και ολοκληρωτισμό της Ιταλίας και της Γερμανίας (και όχι μόνο), θεωρείται πρόγονος της πρωτοβουλίας για τη μεταπολεμική επιδίωξη της ευρωπαϊκής οικοδόμησης. Σε ένα περιβάλλον οικονομικής κρίσης, διατήρησης των εθνικισμών και ανόδου ολοκληρωτικών καθεστώτων και με την ΚτΕ να εξελίσσεται σε έναν ανάκατο οργανισμό, η πρόταση του Briand και ό,τι αυτή συνεπαγόταν, εν πολλοίς απορρίφθηκε και απέπνευσε.

Η κομμουνιστική ιδεολογία με τη σειρά της προφανώς δε νοούσε θεσμικά κάποιο είδος ευρωπαϊκής ενοποίησης, αλλά κουβαλούσε το όραμα της επανάστασης του προλεταριάτου αρχής γενομένης από την Ευρώπη. Με τη συμπαράσταση των Ευρωπαίων εργατών στην Οκτωβριανή Επανάσταση και έπειτα με την ίδρυση της Γ' Κομμουνιστικής Διεθνούς από το Λένιν το 1919, η πολιτική ζωή της Ευρώπης σημαδεύεται από τη δράση των σοσιαλδημοκρατικών και των κομμουνιστικών κομμάτων. Το όνειρο μιας ευρωπαϊκής και αργότερα παγκόσμιας επανάστασης κατά τις διακηρύξεις του Τρότσκι καθοδηγεί τα λιγότερο ή περισσότερα ριζοσπαστικά εργατικά κινήματα στην Ευρώπη, ιδιαίτερα μετά τον πόλεμο. Ο πρόωρος θάνατος του Λένιν και το ολοκληρωτικό γραφειοκρατικό σύστημα που εγκαθίδρυσε ο Στάλιν στη Ρωσία, επιδιώκοντας να εφαρμόσει τη φόρμουλα του «σοσιαλισμού σε ένα μόνο κράτος», σε συνδυασμό με την αντικομμουνιστική οχύρωση της Δύσης μετά τον πόλεμο, είχαν ως αποτέλεσμα την αποδυνάμωση του προτάγματος της επανάστασης. Παρόλο που η συζήτηση για το μαρξισμό στην Ευρώπη παρέμεινε αμείωτη για πολλές δεκαετίες και οι κομμουνιστές έχαιραν υψηλής εκτίμησης για τον καθοριστικό τους ρόλο στην αντίσταση, οι νέες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες στη Δύση προκάλεσαν την εμφάνιση νέων ρευμάτων και τρόπων κατανόησης του κομμουνισμού, όπως ο ρεφορμισμός και ο ευρωκομμουνισμός.

Βεβαίως δεν θα πρέπει να παραλείψουμε τις ευρωπαϊκές βλέψεις του Χίτλερ, που διατυπώνονται με τη «Νέα Τάξη στην Ευρώπη» της τριμερούς συμφωνίας μεταξύ Γερμανίας, Ιταλίας και Ιαπωνίας το 1940. Βάσει του χιτλερικού οράματος η Νέα Ευρώπη θα αποτελούταν από τη Μεγάλη Γερμανία, τα προτεκτοράτα (γειτονικές ανατολικές χώρες), τις κατεχόμενες περιοχές και τις συμμαχικές χώρες - δορυφόρους¹⁵⁸. Η οικονομική αφαίμαξη που υπέστησαν οι κατεχόμενες χώρες προμήνυε τα σχέδια του Χίτλερ για την εξυπηρέτηση της γερμανικής οικονομίας από αυτές. Όμως η Νέα αυτή Ευρώπη δεν ήταν απλώς άλλη μια προσπάθεια ένωσης των Ευρωπαίων με τα όπλα, αλλά περισσότερο η παρανοϊκή σύλληψη μιας δυστυχισμένης ευρωπαϊκής επικράτειας.

¹⁵⁷ Βλ. την παρουσίασή του από τον Sobczak στο http://www.univie.ac.at/igl.geschichte/ws2001-2002/DAK_ws2001_jan.htm.

¹⁵⁸ Duroselle, σελ. 371, 373-374.

Η Ευρώπη του Jean Monnet

Το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου βρήκε την Ευρώπη διαλυμένη από το θάνατο, την εξαθλίωση και τον πόνο, έρμαιο ανάμεσα στις ΗΠΑ και την ΕΣΣΔ. Οι Ευρωπαίοι δεν είναι πια οι ισχυροί του κόσμου, τουναντίον είναι ανασφαλείς, διαιρεμένοι, θλιμμένοι και ταπεινωμένοι. Τα ευρωπαϊκά κράτη προσπαθούν να ορθοποδήσουν και στην ανάγκη τους για ανοικοδόμηση πατούν τα αμερικανικά και σοβιετικά συμφέροντα. Από το 1945 ως σήμερα πάντως υπάρχει ένα ευρωπαϊκό όραμα που πέρασε πολλά στάδια διάσπασης και ενότητας προσκόποντας στους εθνικούς εγωισμούς· είναι η ιδέα της ευρωπαϊκής ενότητας που διακηρύχθηκε στη σύνοδο της Χάγης το 1948, με τη δημιουργία του Συμβουλίου της Ευρώπης και του Οργανισμού Ευρωπαϊκής Οικονομικής Συνεργασίας. Ο R. Frank τονίζει πως η εποχή χαρακτηρίζεται από την ευρωπαϊκή συνειδητοποίηση ότι η οικοδόμηση της Ευρώπης θα αρχίσει από την οικονομία και τον πλήρη εκδημοκρατισμό των θεσμών¹⁵⁹. Τα εγχειρήματα του 1948 κατέληξαν όμως σε αδιέξοδο με την εμφάνιση των δύο στρατοπέδων, των φεντεραλιστών και των ενωτικών, ενώ η πρώτη ουσιαστική κίνηση της ευρωπαϊκής ιδέας¹⁶⁰, όπως τη διατύπωσε ο «αρχιτέκτονας» της Ζαν Μονέ το 1943, υλοποιείται στο σχέδιο Σουμάν το 1950 με την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα, με τη συμμετοχή των έξι: της Γαλλίας, της Γερμανίας, της Ιταλίας, του Βελγίου, του Λουξεμβούργου και της Ολλανδίας. Είναι μια κίνηση πολύ μεγαλύτερης σημασίας από το πνεύμα διακρατικής συνεργασίας που εκπροσωπεί ο νεοϊδρυθείς στη θέση της ΚτΕ Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών.

Μετά την αποτυχία της πρωτοβουλίας για τη σύσταση αμυντικής κοινότητας, το 1957 ιδρύονται με τη συνθήκη της Ρώμης η Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα και η Ευρωπαϊκή Κοινότητα Ατομικής Ενέργειας. Στις Κοινότητες προσχωρούν το 1973 η Δανία, το Ηνωμένο Βασίλειο και η Ιρλανδία, το 1981 η Ελλάδα και το 1986 η Ισπανία και η Πορτογαλία. Από το 1970 ενεργοποιείται σταδιακά ένας γαλλογερμανικός άξονας που προωθεί την «ενοποίηση» μέσω θεσμικών και πολιτικών μέτρων. Με τις πρωτοβουλίες των διδύμων Πομπιντού - Μπραντ, Ζισκαρ ντ' Εστέν - Σμίτ, Μιτεράν - Κολ, τα μέτρα μεταξύ άλλων περιελάμβαναν το μηχανισμό της Ευρωπαϊκής Πολιτικής Συνεργασίας, τη δημιουργία Ευρωπαϊκού Ταμείου Περιφερειακής Ανάπτυξης (1975), τη σύσταση του Ευρωπαϊκού Νομισματικού Συστήματος (1976), την θέσπιση της εκλογής του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου (1976 - πρώτες εκλογές το 1979), τη δημιουργία της Ευρωπαϊκής Νομισματικής Μονάδας (ECU) και βεβαίως την τροποποίηση και επέκταση των Συνθηκών των Κοινοτήτων με την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη (1985). Το 1992 αποτελεί σταθμό στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης γιατί με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ ιδρύεται η Ευρωπαϊκή Ένωση, περιλαμβάνοντας τους τρεις πυλώνες α) τις Ευρωπαϊκές Κοινότητες β) την Κοινή Ευρωπαϊκή Πολιτική και Πολιτική Ασφάλεια και γ) τη Συνεργασία στους τομείς δικαιοσύνης και εσωτερικών Υποθέσεων. Το 1995 η Αυστρία, η Σουηδία και η Φινλανδία γίνονται μέλη της

¹⁵⁹ Frank, στο στο Αρβελέρ - Aymard, τ. Β', σελ. 412-413.

¹⁶⁰ Αναλυτικά το ιστορικό της Ε.Ε. έχει παρθεί από το σχετικό λήμμα, βλ. Πάπυρος - Larousse - Britannica, τ. 21, σελ. 201 κ.ε..

Ε.Ε. και το 1996 με τη Συνθήκη του Άμστερνταμ γίνονται σημαντικές και δευτερεύουσες αλλαγές και προσθήκες στη Συνθήκη του '92. Το 2000 το μέλλον της Ένωσης διατυπώνεται στο κείμενο της Συνθήκης της Νίκαιας, προετοιμάζοντας το έδαφος για την επερχόμενη διεύρυνση, τη λειτουργία της ΟΝΕ και την εκπόνηση Συντάγματος. Το 2004 εκπονείται το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα (αν και δεν τίθεται σε ισχύ μετά από απόρριψη δύο μελών) και η Ε.Ε. διευρύνεται σε 25 μέλη με την ένταξη της Εσθονίας, της Λετονίας, της Μάλτας, της Πολωνίας, της Σλοβενίας, της Κύπρου, της Λιθουανίας, της Ουγγαρίας, της Σλοβακίας και της Τσεχίας, και σε 27 μέλη με την ένταξη της Βουλγαρίας και Ρουμανίας το 2007. Τέλος, την ίδια χρονιά συντάσσεται η Συνθήκη της Λισαβόνας, που θα τεθεί σε ισχύ αφ' ης στιγμής επικυρωθεί από την Ιρλανδία μέχρι το Νοέμβριο του 2009.

Το συνονθύλευμα όλων των Συνθηκών και θεσμοποιήσεων που καταγράψαμε σύντομα ως σημεία σταθμούς στη σύγχρονη ιστορία της ευρωπαϊκής ενοποίησης φαντάζει περίπλοκο αλλά έχει συγκεκριμένες επιδράσεις στη ζωή των ευρωπαϊκών λαών. Αυτές θα περιγράψουμε αμέσως μόλις δώσουμε σχηματικά μια εικόνα για τη δομή της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

του Κοινοτικού Δικαίου. Το Ελεγκτικό Συνέδριο ελέγχει τους λογαριασμούς της Κοινότητας και πραγματοποιεί ετήσιο δημοσιονομικό έλεγχο, σχετικά με τη διαχείριση πόρων και τον προϋπολογισμό της Ένωσης. Η Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή, η Επιτροπή των Περιφερειών και το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο λειτουργούν κυρίως συμβουλευτικά και επικουρικά και η ύπαρξή τους στοχεύει στην κάλυψη του «δημοκρατικού ελλείμματος» της Ένωσης, αφού τα μέλη τους προέρχονται απευθείας από κοινωνικοοικονομικούς κλάδους και διοικητικούς θεσμούς των κρατών μελών. Οι θεσμοί της ΟΝΕ απολαμβάνουν αυτονομίας και είναι υπεύθυνοι για τη νομισματική πολιτική και την καλή λειτουργία της ενιαίας εσωτερικής αγοράς της Ένωσης.

Η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει θέσει από το 1950 μια σειρά από στόχους και πετύχει επιτεύγματα, τα οποία σε γενικές γραμμές έχουν επιδράσει θετικά στη ζωή των Ευρωπαίων. Τα κράτη μέλη της Ένωσης διεξάγουν ελεύθερο εμπόριο μεταξύ τους χωρίς δασμούς, ενώ κεφάλαια, εμπορεύματα και εργαζόμενοι έχουν ελεύθερη κυκλοφορία. Στους τομείς της γεωργίας και της αλιείας, στις μεταφορές, στο περιβάλλον, στην έρευνα και ανάπτυξη της τεχνολογίας, στην υγεία, στην παιδεία, στην καταναλωτική προστασία, στην ενέργεια, στην άμυνα, στον τουρισμό, στην εργασία και στην κοινωνική συνοχή η Ένωση έχει εφαρμόσει ή προσπαθεί να εφαρμόσει κοινές πολιτικές, με μεγαλύτερη ή μικρότερη παρεμβατικότητα όπου της επιτρέπεται, με στόχο τη βελτίωση της ποιότητας ζωής, την κοινωνική και οικονομική ευημερία, τη διακρατική συνεργασία, την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Πέραν αυτών όπως είναι γνωστό η Ε.Ε. βρίσκεται σήμερα ενώπιον σημαντικών προκλήσεων, οι οποίες σκιάζουν την αξία και την ισχύ της ιδέας για την ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση, που θεωρείται ως η τελική στοχευμένη κατάληξη της Ένωσης από το 1957. Η Ε.Ε. δεν συνιστά κράτος αλλά ούτε και «διεθνή οργανισμό», είναι ένα καινοτόμο μόρφωμα με σαφή οικονομική αλλά αμφιλεγόμενη πολιτική υπόσταση. Καλείται να έχει θέση στη διεθνή σκηνή προσδιορίζοντας τη σχέση της με τις ΗΠΑ και τη διεθνή κοινότητα, να διαμορφώσει συγκεκριμένη πολιτική φιλοσοφία και να αντιμετωπίσει τα προβλήματα των καιρών, που σχετίζονται βεβαίως με την παγκοσμιοποίηση, την κρίση στην οικονομία, την «αιφόρο» και «πράσινη» ανάπτυξη, την παρακμή του κοινωνικού κράτους, την καταπολέμηση της ανεργίας και της ανέχειας κ.α.. Στην τρίτη ενότητα του κειμένου μας θα υποστηρίξουμε ότι η απάντηση στις σύγχρονες προκλήσεις της Ένωσης δεν είναι μόνο συνάρτηση της όποιας πολιτικής θα ακολουθήσει, αλλά συνδέεται με τον προσδιορισμό και τη συνειδητοποίηση της ευρωπαϊκής ταυτότητας. Διότι αν ένα μέρος των ευρωπαϊκών πολιτικών έχει αποτύχει, αν η ευρωπαϊκή ενοποίηση προσκόπτει σε χρόνια εμπόδια, αν η ίδια η Ένωση δέχεται έντονη κριτική για τη στάση της ή για τη μη στάση της, τούτο δεν είναι άσχετο με την ασάφεια που υπάρχει γύρω από την έννοια της ευρωπαϊκής ταυτότητας. Χρειάστηκε σε αυτό το κεφάλαιο να ξεκινήσουμε στην αρχαιότητα, προκειμένου να διαπιστώσουμε ότι ο ευρωπαϊκός χώρος έχει σημαίνον για την ευρωπαϊκή ιδέα παρελθόν, ενώ η συζήτηση για την ταυτότητα σήμερα ελάχιστα αναφέρεται σε αυτό. Θα πρέπει να δεχθούμε πως είτε η Ένωση έχει ταυτότητα με συγκεκριμένες σταθερές ρίζες, που υπαγορεύει πλείστα τη συνολική πολιτική της, είτε οδεύει έρμαιοι των εκάστοτε πολιτικών και οικονομικών συμφερόντων που αναμφίβολα παρεισφρέουν στα όργανα και τους θεσμούς της.

3. Η Ευρώπη από το μελάνι στη συνείδηση

Προτού περάσουμε στην ανάλυσή μας από εδώ και έπειτα πρέπει να διευκρινίσουμε δύο πράγματα. Πρώτον η σύνδεση της θεωρίας για την ταυτότητα, εθνική και συλλογική, με το ζήτημα της ευρωπαϊκής ταυτότητας δεν μπορεί να γίνει απλά με χονδροειδείς παραλληλισμούς και γενικεύσεις, αλλά πρέπει να επικεντρωθεί στα κατάλληλα σημεία. Δεύτερον θεωρούμε πως η εμβάθυνση στο θέμα που πραγματευόμαστε δεν έχει απώτερο στόχο την κατάληξη σε ένα αδιάσειστο συμπέρασμα για το αν υπάρχει ή όχι ευρωπαϊκή ταυτότητα, αλλά το τι μπορεί να αποκομίσει η Ευρώπη από αυτήν.

Στην ενότητα αυτή θα υποστηρίξουμε τρεις γενικές κατευθύνσεις:

α) ότι η ευρωπαϊκή ιδέα μετά από δύο χιλιετίες έχει εισέλθει σε μια πρωτοφανή διαδικασία υλοποίησης και συνιστά αναπόσπαστο μέρος της ευρωπαϊκής πολιτικής κουλτούρας

β) ότι η ευρωπαϊκή ταυτότητα αντλεί την υπόστασή της από το εύρος και το περιεχόμενο 1) του ευρωπαϊκού πολιτισμού, καθώς κατά γενική ομολογία υπάρχει μια ευρωπαϊκή πολιτιστική κληρονομιά, της οποίας ο πλούτος είναι δημιούργημα και κτήμα όλων των Ευρωπαίων, 2) της ευρωπαϊκής θεώρησης του κόσμου, καθόσον το περιεχόμενο αυτό αφορά στις νοοτροπίες, στις ιδέες, τις πεποιθήσεις, τις επιθυμίες και τις αξίες των λαών της Ε.Ε..

γ) ότι η οικοδόμηση ή *ανακάλυψη* της ευρωπαϊκής ταυτότητας αποτελεί σημαντικό παράγοντα για την πολιτική Ολοκλήρωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, καθώς είναι το κλειδί για την πολιτική και πολιτισμική *συναίνεση* των Ευρωπαίων σε αυτήν.

Επιπλέον θα επαναπροσδιορίσουμε την αξία της παραδοχής ότι η ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση είναι κάτι το επιθυμητό τόσο ανάμεσα στις πολιτικές ελίτ όσο και στις λαϊκές βάσεις, ή τουλάχιστον ότι υπάρχει μια τέτοια τάση με αφορμή την οποία καλούμαστε να εξηγήσουμε πώς είναι ωφέλιμη και για ποιόν. Στο τέλος θα αναφερθούμε επίσης σε φαινόμενα και καταστάσεις του παρόντος που συχνά τείνουν να διαψεύσουν τις ελπίδες για Ολοκλήρωση και μάλλον φανερώνουν την ευθραυστότητα της ευρωπαϊκής ενότητας.

Στο δοκίμιο με το οποίο θα κλείσουμε θα γίνει κατανοητό ότι το ζήτημα της Ολοκλήρωσης έχει μεγαλύτερη αξία ως διαδικασία παρά ως αποτέλεσμα, εφόσον μάλιστα αυτό μπορεί να μην έρθει ποτέ ως πολιτική Ολοκλήρωση. Ο λόγος είναι ότι ως προς την ανθρώπινη διάσταση, ήτοι το παρόν και το μέλλον που βιώνουν και θα βιώσουν οι Ευρωπαίοι πολίτες είναι αμφιλεγόμενης αισιοδοξίας. Οποιοδήποτε εγχείρημα, εδώ η Ολοκλήρωση, που εμπίπτει ταυτόχρονα στους τομείς της πολιτικής, της κοινωνίας, της οικονομίας και του πολιτισμού και θέλει να λέγεται δημοκρατικό, πρέπει να πετυχαίνει έστω αργά και σταθερά το εξής ζητούμενο: καλύτερη ζωή για τους ανθρώπους. Σε αντίθετη περίπτωση η συζήτηση για την Ολοκλήρωση είναι άχρηστη και η επισήμανση της ταυτότητας μια ναρκισσιστική νεύρωση.

3.1. Η παράδοση της Ευρώπης

Η ιστορία της Ευρώπης είναι η αδιαμφισβήτητη πηγή γνώσης για τους λαούς της. Η δεύτερη ενότητα που αφιερώθηκε σε αυτήν μας έδωσε το

απαραίτητο υλικό για να υποστηρίξουμε πως η Ευρώπη διαθέτει *παράδοση*, στην οποίας τις σημαντικές για το θέμα μας πλευρές θα εστιάσουμε παρακάτω. Η *παράδοση* της Ευρώπης εξηγεί το περιεχόμενο της ευρωπαϊκής ταυτότητας, γιατί αποτελεί την *περιουσία* της.

Μια παλιά ιδέα

Είδαμε πως η ιδέα της πολιτικής ένωσης των Ευρωπαίων σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό υπάρχει στην Ευρώπη από την εποχή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, συνεχίζει με το Βυζάντιο και τα αυτοκρατορικά οράματα της Καρολίγγειας περιόδου εμποτιζόμενη από τον ενωτικό χριστιανικό παράγοντα. Έπειτα στην Αναγέννηση και το Διαφωτισμό περνά στη φιλοσοφική σφαίρα και στο πεδίο της σκέψης και της τέχνης, για να επανέρθει στα πολιτικά προγράμματα τον 20^ο αιώνα. Θεωρούμε πως δύο χιλιάδες χρόνια είναι αρκετά για να προικίσουν την ευρωπαϊκή ιδέα, όποια και αν είναι αυτή, όπως και αν επιχειρήθηκε να υλοποιηθεί, με *αυθεντικότητα*. Η θεωρία για την *αυθεντικότητα* της παράδοσης που διατυπώνει ο Gross μας επιτρέπει να υποβάλλουμε την ευρωπαϊκή ιδέα στη δοκιμασία των τριών κριτηρίων που θέτει για την αυθεντικότητα της παράδοσης¹⁶¹. Πράγματι, πρώτον η *παράδοση της ευρωπαϊκής ιδέας* συνδέει τουλάχιστον τρεις γενεές. Δεύτερον «*μεταφέρει την αίσθηση του παρελθόντος στο παρόν*» πιστοποιώντας το «*πνευματικό και ηθικό κύρος*» της, αφού σήμερα έχει αδιαπραγμάτευτη θεσμική μορφή, αυτή της Ε.Ε.. Τρίτον, έχει την ιδιότητα «*να εκφράζει κάποια αίσθηση συνέχειας μεταξύ παρόντος και μέλλοντος*», αφού πράγματι η Ε.Ε. θέτει δυναμικά μακροπρόθεσμους στόχους, τους οποίους συνερίζονται ως επί το πλείστον όλα τα κράτη μέλη.

Επίσης επαληθεύονται και οι δύο περιορισμοί που θέτει ο Gross στον κανόνα του «*αισθήματος της διαδοχής*»¹⁶²: η ευρωπαϊκή ιδέα άλλοτε «*μοιάζει να εξαφανίζεται τελείως*» και άλλοτε επανέρχεται διατηρώντας τη συνέχεια της «*υπογείως και αθέατα*». άλλοτε εξαντλείται σε μια μορφή «*πρακτικών*» και άλλοτε συνεχίζεται σε μια άλλη μορφή «*πίστεως*». Ιστορικά αυτό έγινε φανερό από το γεγονός ότι η ευρωπαϊκή ενοποίηση επιδιώχθηκε από πολλούς διαφορετικούς «*θιασώτες*» - βλ. Ρωμαίοι Αυτοκράτορες, Καρλομάγνος, Πάπες κλπ. - και με διαφορετικά μέσα - όπλα, άρματα, χρήματα, ιδεολογίες, θρησκευτική πίστη κλπ.

Τέχνη και πολιτική

Το κυνήγι της ευρωπαϊκής ιδέας υπαγορεύεται από τις εν πολλοίς κοινές πολιτισμικές ρίζες των Ευρωπαίων αλλά και από την πολιτική φιλοσοφία που συνδέεται με αυτές από το τέλος του Β' Παγκοσμίου. Από την Αναγέννηση και το Διαφωτισμό χτίζονταν τα θεμέλια του ευρωπαϊκού πολιτισμού με τη στροφή της σκέψης και της φιλοσοφίας στον αρχαιοελληνικό Λόγο, τη νεοκλασική αισθητική, τη σύλληψη της νεότερης δημοκρατίας, τη γέννηση των πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, την

¹⁶¹ Gross, σελ. 25.

¹⁶² Ό.π., σελ. 26-27.

ανάπτυξη των επιστημών, την εστίαση στον άνθρωπο και τις ικανότητές του. Ο φιλοσοφικός κοσμοπολιτισμός του Ρουσσώ, του Μοντεσκιέ και του Ντιντερό απευθυνόταν όχι στους Γάλλους αλλά στους Ευρωπαίους¹⁶³. Ο σκεπτικισμός του Μονταίν επιβιώνει στο ευρωπαϊκής εμβέλειας έργο του Καρτέσιου. Η φιλοσοφία του Σπινόζα για την ηθική και τη φύση επιβιώνει στον Καντ, τον Σόπενουερ και ακόμα και τον Αϊνστάιν αργότερα. Η συζήτηση για το κράτος στιγματίζεται από τον Λεβιάθαν του Χομπς. Ο Λοκ καθορίζει το διαχωρισμό των εξουσιών όπως εφαρμόστηκε σχεδόν παντού. Ο ουμανισμός, ο αντικληρικισμός, η διακήρυξη των αξιών της ισότητας, της ελευθερίας και της δημοκρατίας, η ανεξιθρησκία, στοιχεία που σήμερα θεωρούνται στην Ευρώπη μάλλον δεδομένα, πέρασαν πρώτα από συζητήσεις σε σαλόνια και καφενεία, από «απαγορευμένα» έντυπα και φλογερές διακηρύξεις πριν κυριαρχήσουν στην πολιτική φιλοσοφία, τη λογοτεχνία και το στοχασμό.

Αλλά και ο ρομαντισμός ως ανταπάντηση στον κλασικισμό και τον ορθολογισμό του Διαφωτισμού δεν έχει λιγότερο «Ευρωπαίους» εκπροσώπους. Μια εποχή που τα ταξίδια είναι πιο εύκολα, ο Ουγκώ, ο Γκαίτε, ο Μπαίρον, ο Σέλλεϋ, ο Σατομπριάν, ο Ντελακρουά ταξιδεύουν «απέναντι» στον Νταβίντ και τον Εγκρ. Η θύελλα της αισθητικής στην ποίηση και τη ζωγραφική συνοδεύεται από τη μουσική παράδοση των Μπετόβεν, Σοπέν, Μπέρλιοζ, Σούμπερτ, Σούμαν κ.α. Ο ρομαντισμός είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με τα εθνικά κινήματα, έκδηλος στον Φίχτε, το Χέρντερ, τον Τιερί, το Βέρντι. Με φόντο την προσπάθεια επανισχυροποίησης της Αγίας Έδρας από την Εκκλησία, η θρησκεία της επιστήμης παίρνει τη νίκη μετά από συνεχή άλματα προόδου που τη στηρίζουν καλλιτέχνες, συγγραφείς και στοχαστές από όλη την Ευρώπη. Τη σκυτάλη πήρε έπειτα ο ρεαλισμός με διαφορετικούς εκπροσώπους όπως οι Μιγέ, Φλομπέρ, Ζολά, Γκριγκορέσκου, Ντίκενς, Έλιοτ, Τολστόι, Τσέχοφ, Θάκερεϊ, Ίψεν, Γκόρκι να υμνούν την καθημερινή λεπτομέρεια της ζωής στο μυθιστόρημα, τον πίνακα και τη φωτογραφία. Ο Μονέ, ο Ρενουάρ, ο Ντεγκά, ο Πισαρό και άλλοι εγκαινιάζουν με τον ιμπρεσιονισμό την έλευση νέων ρευμάτων, όπως ο συμβολισμός του Μποντλέρ, του Μαλαρμέ, της Ρίλκε, του Γουάιλντ, του Μουνκ και του Κλιμτ, ο κυβισμός του Πικάσο, ο εξπρεσιονισμός του Βαν Γκόγκ. Η τέχνη ανακλά την κοινωνία και την πολιτική στην Ευρώπη.

Άραγε αυτήν την Ευρώπη δεν είχαν στο νου οι μεγάλοι κοινωνικοί και πολιτικοί στοχαστές, ακόμα και όταν το κράτος ήταν πρώτο σε δημοφιλία; Ο Χέγκελ, ο Ζουφρουά, ο Μαρξ και αργότερα η ομάδα των Λένιν, Λούξεμπουργκ και Μαρτόφ δεν συνδέθηκαν άραγε με ένα «ευρωπαϊκό»¹⁶⁴ κίνημα διανοουμένων; Ή οι Ολυμπιακοί του Κουμπερτέν δεν είχαν έναν ευρωπαϊκό (ή και διεθνή) πολιτικό συμβολισμό; Διότι η Ευρώπη συνάντησε το απόγειό της μόνον όταν «έπιασε πάτο» μέσα στον 20^ο αιώνα, αντιμέτωπη με τις ζοφερές αντιφάσεις¹⁶⁵ *δημοκρατία-ολοκληρωτισμός, πόλεμος-ειρήνη, ενότητα-διαίρεση*. Ήταν το ξεκίνημα της Ευρώπης στον αιώνα με τη *belle époque*, που σημαδεύτηκε από μακρά περίοδο ειρήνης και αισιοδοξίας, πολιτικές και οικονομικές συνεργασίες, άνοδο τόσο των σοσιαλιστικών και εργατικών κινήματων όσο και των αστικοφιλελεύθερων στρωμάτων· επίσης

¹⁶³ Duroselle, σελ. 237-238.

¹⁶⁴ Ό.π., σελ. 321 και 343.

¹⁶⁵ Frank, στο Αρβελέρ-Aymard, τ. Β', σελ. 360.

σημαδεύτηκε από τη μαζική εμφάνιση τεχνολογικών επιτευγμάτων όπως το αυτοκίνητο, το αεροπλάνο και το τηλέφωνο. Η φυσική του Πλανκ, του Μπορ, του Τέσλα, του Αϊνστάιν και η κοινωνικοπολιτική σκέψη του Βέμπερ, του Ζίμελ και του Ντυρκέμ συνοδεύουν τον ευρωπαϊκό μοντερνισμό. Ακόμα κι όταν η Ωραία Εποχή τελειώνει σημειολογικά με τη βύθιση του Τιτανικού, το στίγμα της κοσμοπολίτικης «ευρωπαϊκότητας» της διαδέχεται η επαναστατική *αβανγκάρντ*.

Εικ. 10. Διεθνές γραμματόσημο «Μαγιακόφσκι»

Τη σκέψη σας που νείρεται
πάνω στο πλαδαρό μυαλό σας
σάμπως ξυγκόθρεφτος λακές
σ' ένα ντιβάνι λυγδιασμένο,
εγώ θα την τσιγκλάω
επάνω στο ματόβρεχτο κομμάτι της καρδιάς μου
φαρμακερός κι αγροίκος πάντα
ως να χορτάσω κλενασμό.
[...]
Εσείς οι αβροί !..
Επάνω στα βιολιά ξαπλώνετε τον έρωτα.
Επάνω στα ταμπούρλα ο άξεστος τον έρωτα
ξαπλώνει.
(από το «Σύγγεφο με παντελόνια», Vladimir Mayakovsky)

Η *αβανγκάρντ* της Ευρώπης του 20^{ου} αιώνα δεν αντιπροσωπεύει μόνο τη ριζικά καινοτομική τάση τέχνη και τη λογοτεχνία. Ο διανοούμενος και ο καλλιτέχνης φέρονται κατά γενική ομολογία ως πολιτικά στρατευμένοι επαναστάτες. Είναι εκείνοι που επιδίδονται σε καλλιτεχνικά και εκφραστικά πειράματα αμφισβήτησης του αστικού κατεστημένου, τασσόμενοι υπέρ των λαϊκών κινημάτων αλλά και διατηρώντας ενίοτε αποστάσεις από τις αυτοαποκαλούμενες «επαναστάσεις» του αιώνα¹⁶⁶. Συνοδεία των πρωτοποριακών εκδηλώσεων του κυβισμού, του φουτουρισμού, του μπάουχαους και του σουρεαλισμού στο Μεσοπόλεμο αλλά και μετά το Β' Παγκόσμιο, η *αβανγκάρντ* διεκδικεί μια σειρά από ετερόκλητα νοήματα· η έκφρασή της έχει σχέση με την έλευση της επαναστατικής αριστεράς στην εξουσία αλλά και ενίοτε με τη φιλελεύθερη αστική και ατομικιστική ηθική, με τον αντιφασισμό αλλά και την εθνολαϊκή τέχνη που εκμεταλλεύθηκε ο φασισμός, με τα φοιτητικά και πλανητικά εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα, την αποαποικιοποίηση, την κοινωνική και σεξουαλική απελευθέρωση. Όσο ευρωπαϊκά είναι αυτά τα νοήματα τόσο είναι και τα συνθήματα, τα έργα και τα ονόματα της ευρωπαϊκής *αβανγκάρντ*, όπως παίρνει τη θέση της στην ευρωπαϊκή κληρονομιά.

Κοινωνική δημοκρατία

Η επίδραση των διάφορων ρευμάτων από την πολιτική ως την τέχνη είχε ως αποτέλεσμα οι ζυμώσεις σε αυτούς τους χώρους να αναδείξουν με καθαρό τρόπο τις ανάγκες της ευρωπαϊκής κοινωνίας στον 20^ο αιώνα. Η εμπειρία του ολοκληρωτισμού στην Ευρώπη και του αμερικανογενούς

¹⁶⁶ Ο Romano συγκρίνει τις θέσεις μαρφιστών και φιλελεύθερων φιλοσόφων. Είναι ο Ρώσος Πλεχάνοφ, ο Ιταλός Κρότσε, ο Γάλλος Μπεντά και ο Ισπανός Ορτέγκα Γκασέτ, βλ. Romano, ό.π., σελ. 522-523.

φιλελευθερισμού οδήγησαν σε δύο ουσιαστικές κατακτήσεις της ευρωπαϊκής παράδοσης: τα ανθρώπινα δικαιώματα και το Κράτος Πρόνοιας.

Από το τέλος του Α' Παγκοσμίου η υπεράσπιση των δικαιωμάτων του ανθρώπου είναι δράση αντι-ολοκληρωτικής και αντι-κρατικής προέλευσης χωρίς «δεξιό» ή «αριστερό» χρωματισμό. Το δικαίωμα στη ζωή, στην προσωπική ελευθερία και ασφάλεια, η απαγόρευση των βασανιστηρίων και της δουλείας, η ελευθερία της πίστης, της σκέψης, της έκφρασης, το δικαίωμα του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι, η απαγόρευση των διακρίσεων είναι μερικά¹⁶⁷ από τα βασικά ανθρώπινα δικαιώματα που κατοχυρώνονται σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο. Η αναγνώριση των δικαιωμάτων του ανθρώπου στον πολίτη είναι κατεξοχήν ζήτημα ευρωπαϊκής ευαισθησίας και πέραν των ελλείψεων του παλαιού και σημερινού κρατικού μηχανισμού στο θέμα αυτό, σηματοδοτεί την κοινωνική δημοκρατία της Ευρώπης.

Σε αυτήν οπωσδήποτε συγκαταλέγεται και η σοσιαλδημοκρατική παράδοση της Ευρώπης που μεταφράστηκε στην εγκαθίδρυση του κράτους Πρόνοιας. Με αρτιότερα υποδείγματα τις Σκανδιναβικές χώρες, η Ευρώπη, ακόμα και με τις υπαρκτές διαφορές ανάμεσα στις σοσιαλιστικές και καπιταλιστικές χώρες, κατευθύνθηκε σε 4 γενικές αρχές¹⁶⁸: την εγγύηση ενός *μίνιμουμ* ευημερίας στο εισόδημα, τη στέγαση και την εκπαίδευση, την πρόσβαση σε αυτό το *μίνιμουμ* όλων των ανθρώπων χωρίς κανενός είδους διάκριση, στη νομική κατοχύρωση αυτής της πρόσβασης και στην παρέμβαση του κράτους για την αντιμετώπιση κοινωνικών προβλημάτων όπως η φτώχεια, η ανεργία, ο αναλφαριθμισμός, η συνταξιοδότηση, η ασφάλιση και ιατροφαρμακευτική περίθαλψη. Το πρότυπο του κοινωνικού κράτους με βασικές φιλοδοξίες κοινωνικής δικαιοσύνης ξεκίνησε από τη Βρετανία τη δεκαετία του '30 με τις ιδέες του Κέινς σχετικά με την εγγύηση της πλήρους απασχόλησης και της αναδιανομής του εισοδήματος¹⁶⁹. Οι εγγυήσεις αυτές προτυποποιήθηκαν στην έκθεση Beveridge του '43 θέτοντας τα θεμέλια του μοντέρνου welfare state και δίνοντας μια καθαρά σοσιαλιστική στροφή στην οικονομική και κοινωνική πολιτική των ευρωπαϊκών κρατών. Μετά το Μεγάλο Πόλεμο μια τέτοια στροφή ήταν τόσο αναγκαία όσο και εφικτή· η οικονομική κρίση και παρακμή τροφοδοτούσε αυτό το κοινωνικό αίτημα και το ευρωπαϊκό κράτος χρησιμοποίησε τους πόρους της αναπτυξιακής *έκρηξης* του '50 και του '60 για να κάνει τις απαραίτητες μεταρρυθμίσεις. Σίγουρα υπήρχαν και υπάρχουν διαφοροποιήσεις και ελλείψεις από κράτος σε κράτος αλλά μέχρι τη δεκαετία του '80 το σύγχρονο κράτος πρόνοιας είναι μοναδικό ευρωπαϊκό φαινόμενο με στόχους, αρχές και ιδιαίτερους τρόπους εφαρμογής¹⁷⁰.

Μόλις παραπάνω περιγράψαμε συνοπτικά τους βασικούς κατά την άποψή μας άξονες της ευρωπαϊκής παράδοσης:

¹⁶⁷ Βλ. το Πρώτο Μέρος της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΕΣΔΑ) που ενέκρινε το Συμβούλιο της Ευρώπης το 1950. Υπενθυμίζουμε πως ο θεσμός αυτός δεν έχει σχέση με αυτούς των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων.

¹⁶⁸ Kaelble στο Αρβελέρ-Aymard, τ. Β', σελ. 491.

¹⁶⁹ Narinski-Tchoubarian ό.π., σελ. 536.

¹⁷⁰ Kaelble ό.π., σελ. 493.

α) η ευρωπαϊκή ιδέα, ως ένας σταθερός στόχος προς τη συσπείρωση των Ευρωπαίων σε ένα κοινό δημοκρατικό περιβάλλον ειρήνης, οικονομικής και κοινωνικής ευημερίας

β) ο ευρωπαϊκός πολιτισμός, ως ένα πλούσιο πολιτικό και καλλιτεχνικό απόθεμα αξιών συνυφασμένων με τα επαναστατικά ιδεώδη, την πολυσχιδή αστική ανάπτυξη, την τεχνική πρόοδο, τον ιδεολογικό πλουραλισμό

γ) η κοινωνική δημοκρατία, ως έκφραση των επιτευγμάτων της Ευρώπης να επινοήσει και να εφαρμόσει λιγότερο ή περισσότερο το Κράτος Πρόνοιας και το Κράτος Δικαίου, κατοχυρώνοντας βασικές ελευθερίες και αξιώσεις των ανθρώπων.

Συνδέοντας την ευρωπαϊκή παράδοση με τη θεωρία που έχουμε παραθέσει για την εθνική ταυτότητα οδηγούμαστε στο συλλογισμό πως η οικοδόμηση της ευρωπαϊκής ταυτότητας έχει ως πρώτη ύλη την ίδια αυτή ευρωπαϊκή παράδοση. Ούτε η Ευρώπη ούτε η Ε.Ε. ωστόσο δεν είναι έθνη και η ευρωπαϊκή ταυτότητα δε μπορεί να εξισωθεί με τις εθνικές. Θα πρέπει επομένως να δούμε πώς μπορεί να παραδειγματιστεί από τη διαδικασία οικοδόμησής τους και πώς η παράδοση που εκπροσωπεί μπορεί να προσφέρει κάτι περισσότερο στους Ευρωπαίους από το πολιτικοοικονομικό δίκτυο της Ένωσης.

3.2. Η ουσία της ευρωπαϊκής ταυτότητας

Το αίσθημα ότι οι Ευρωπαίοι ανήκουν σε ένα κοινό πολιτισμικό σύνολο με ελληνορωμαϊκές και χριστιανικές καταβολές δεν είναι μια δήλωση που στερείται αλήθειας αλλά δεν παύει να είναι κι ένα πολιτικό κλισέ. Διότι δεν εμβαθύνει στη θεμελιώδη αναγκαιότητα της εμφάνισης *ευρωπαϊκής συνείδησης*, προκειμένου να οικοδομηθεί η ευρωπαϊκή ταυτότητα. Οι εθνικές ταυτότητες ήταν και εξακολουθούν να είναι ισχυρότερες της ευρωπαϊκής και ως εκ τούτου η πολιτική συνείδηση των Ευρωπαίων παραμένει ως επί το πλείστον *εθνική*. Αν όμως η ευρωπαϊκή ταυτότητα «δεν είναι εθνική», δηλαδή δεν έχει εδαφικό προσδιορισμό και δεν εκπορεύεται από ορισμένη εθνοκρατική ιδεολογία, τότε προφανώς, είναι κάτι άλλο.

Ο πληθυσμός της ιδέας

Γιατί όμως κάνουμε λόγο τον 20^ο αιώνα για ευρωπαϊκή *συνείδηση*¹⁷¹; Τι συμβαίνει με την ευρωπαϊκή ταυτότητα το 18^ο και το 19^ο αιώνα; Από την εποχή του Μεσαίωνα το μοτίβο της «ευρωπαϊκότητας» θεμελιώνεται σταθερά: Αρχικά ήταν η κοινή θρησκεία, έπειτα ο κοινός φόβος έναντι του απειλητικού για την Ευρώπη Ισλάμ. Ακολουθεί η Αναγέννηση και οι αξίες του Διαφωτισμού: η Ευρώπη γίνεται κέντρο των επιστημών, της τεχνικής και οικονομικής προόδου, της πολιτικής παντοδυναμίας, της βιομηχανικής παραγωγικότητας και του πλούτου¹⁷². Σε μια πορεία που η βορειοδυτική Ευρώπη πρωτοπορεί και η νοτιοανατολική ακολουθεί καθυστερημένα, χωρίς να υπάρχει συλλογική ταυτότητα, γεννώνται δυνητικά ενοποιητικά στοιχεία

¹⁷¹ Frank ό.π., σελ. 406.

¹⁷² Δερτιλής ό.π., σελ. 345, 349, 351.

όπως η καταγωγή, η γλώσσα, οι μνήμες, οι ιδέες, οι κοσμοθεωρίες, τα συμφέροντα, οι σχέσεις και συναναστροφές¹⁷³.

Πρέπει όμως να γίνει κατανοητό ποιοι Ευρωπαίοι είναι εκείνοι που μοιράζονται εκείνη την εποχή συνειδητά λιγότερο ή περισσότερο αυτήν την αντίληψη για την Ευρώπη, αυτοί που σκέπτονται με όρους ευρωπαϊκούς. Δεν είναι άλλοι από τις ανώτερες τάξεις της ηπείρου: ευκατάστατοι, καλλιεργημένοι, μορφωμένοι, αριστοκράτες, ανώτατοι κληρικοί, επιστήμονες και ακαδημαϊκοί, καλλιτέχνες, άνθρωποι με πρόσβαση στην εκπαίδευση και τη γλωσσομάθεια. Τα ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού δεν μπορούν να έχουν μερίδιο στην πολυτέλεια της σκέψης πάνω στην ευρωπαϊκή ιδέα· για την ακρίβεια, για εκείνους τέτοιου είδους ανησυχίες είναι περιττές, μακρινές ή ακατανόητες. Το προλεταριάτο των αγροτών, των εργαζομένων και των μικροαστών δεν έχει οικονομική ή πολιτιστική δραστηριότητα σε ευρωπαϊκό έδαφος πέραν της πατρίδας, δεν ταξιδεύει, δεν αλληλογραφεί και δεν ανταλλάσσει ιδέες και απόψεις και δεν δημιουργεί δεσμούς με άλλους Ευρωπαίους. Οι «δοσοληψίες» με την «Ευρώπη» είναι προνόμιο μικρής μερίδας του πληθυσμού κάθε κράτους και η εξάπλωση του Τύπου και των μέσων επικοινωνίας ουδόλως έχει συμβάλει σε μια ευρωπαϊκή συλλογική ταυτότητα. Η συλλογική ταυτότητα για τους περισσότερους Ευρωπαίους εξαντλείται γεωγραφικά στη γειτονιά τους, το χωριό, η πόλη, το νησί ή επαρχία, και βεβαίως στο έθνος-κράτος, που έκανε πολύ γρήγορα την εμφάνισή του.

Αυτή η μικρή πληθυσμιακή συμμετοχή των ανθρώπων στην ευρωπαϊκή ιδέα εξηγεί κατά την άποψή μας σε ένα βαθμό την πολιτική απροθυμία των τελών του 19^{ου} και αρχών του 20^{ου} αιώνα εκ μέρους της πολιτικής και κοινωνικής ελίτ για ενθουσιώδη προσπάθεια υλοποίησης της ευρωπαϊκής ιδέας. Είναι το σύμπλεγμα ανωτερότητας των στρωμάτων αυτών ότι η Ευρώπη «είναι όλος ο κόσμος»¹⁷⁴, ανώτερη από τους άλλους πολιτισμούς. Δεν είναι τυχαίο ότι το εγχείρημα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων παίρνει σάρκα και οστά σε μια Ευρώπη ταπεινωμένη που συνειδητοποιεί την πολιτική αδυναμία της. Η απώλεια των αποικιών, η πρωτοκαθεδρία των ΗΠΑ και της ΕΣΣΔ και βεβαίως η εξαθλίωση που προκάλεσε ο πόλεμος πλήγωσαν ανεπανόρθωτα τον εγωισμό της Ευρώπης και το σύμπλεγμα εκείνων των μεσαίων και ανώτερων τάξεων που συνειδητοποίησαν πια το μαζικό αίτημα των χαμηλότερων τάξεων, ότι οι Ευρωπαίοι πρέπει να μονοιάσουν. Διότι όσο κι αν ο εθνικισμός έθρεψε τις αντιπαλότητες ανάμεσα στα έθνη, οι άλλες αξίες των ευρωπαίων ανθρώπων δεν είχαν σχέση με εθνικές αποκλειστικότητες: εργασία, οικογένεια, ευημερία, παιδεία, ασφάλεια.

Όλη η υπόθεση που λέγεται Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση δεν έχει άλλωστε να κάνει με αυτές τις προτεραιότητες; Πάνω από μία πεντηκονταετία γίνεται μια προσπάθεια να οικοδομηθεί μια Ευρώπη «για τους πολλούς», σύμφωνα με όλες τις διακηρύξεις των Συνθηκών, τις επίσημες δηλώσεις των συμμετεχόντων σε αυτές και το δημόσιο διάλογο για την οικοδόμηση. Επομένως αν θέλουμε να μιλάμε για ευρωπαϊκή ταυτότητα ως καθημερινή εμπειρία θα πρέπει να συμμετέχουν σε αυτήν όσο το δυνατόν περισσότεροι Ευρωπαίοι πολίτες. Και αυτή η συμμετοχή προκειμένου να είναι εκούσια και όχι αποτέλεσμα τεχνικών «εθνικής προπαγάνδας» θα

¹⁷³ Δερετλής ό.π., σελ. 346-347.

¹⁷⁴ Frank ό.π., σελ. 407.

πρέπει να συνδεθεί με τη συνειδητοποίηση εκ μέρους των Ευρωπαίων της κοινής τους ευρωπαϊκής παράδοσης, όπως την περιγράψαμε στο 3.1.

Το ευρωπαϊκό κекτημένο

Στην αρχή του κειμένου είδαμε εν συντομία τους τρόπους με τους οποίους οικοδομήθηκαν τα έθνη-κράτη το 19^ο αιώνα στη βάση της ιδεολογίας του εθνικισμού και της διαμόρφωσης εθνικής ταυτότητας. Το πιο αυθεντικό και εντυπωσιακό κατά την άποψή μας στοιχείο αυτής της διαδικασίας ήταν η εμφάνιση της *εθνικής συνείδησης* και το γεγονός ότι χάρη σε αυτήν τα κράτη κέρδισαν σε πολύ μεγάλο βαθμό την πολιτική συναίνεση των ανθρώπων. Θα μπορούσε να αναρωτηθεί κανείς για ποιο λόγο η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν κάνει το ίδιο και θα έπαιρνε δικαίως μια εσπευσμένη απάντηση ότι η Ε.Ε. δεν είναι έθνος-κράτος. Έχει όμως πολλά κοινά.

Η Ε.Ε. έχει εκτελεστικά, δικαστικά και νομοθετικά όργανα όπως το κράτος. Έχει Συνθήκες και Χάρτη δικαιωμάτων που λειτουργούν ως Σύνταγμα, ακόμα κι αν δεν λάβουμε υπόψη το μη επικυρωμένο Ευρωσύνταγμα. Έχει Κοινοβούλιο και θεσμούς στους οποίους αντιπροσωπεύεται η πλειοψηφία των κοινωνικών εταίρων (πχ. Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή). Έχει νόμισμα και διαγεγραμμένη οικονομική πολιτική· επίσης αγροτική, ενεργειακή, περιβαλλοντική, μεταναστευτική, εξωτερική, περιφερειακή, κοινωνική και εκπαιδευτική πολιτική, είτε εφαρμοσμένες πλήρως, είτε εν μέρει, είτε μόνο συμφωνημένες «στα χαρτιά». Έχει θεσπίσει την ευρωπαϊκή υπηκοότητα για όλους τους πολίτες των κρατών μελών, τους οποίους εκπροσωπεί τυπικά στους διεθνείς οργανισμούς. Όλοι οι θεσμοί της Ένωσης, οι πολιτικές της, οι αρμοδιότητές της, οι αποφάσεις της αλλά και οι αξιωματούχοι και το προσωπικό της είναι άμεσο ή έμμεσο αποτέλεσμα συναπόφασης και δημοκρατικής συμμετοχής των εκλεγμένων κυβερνήσεων των κρατών μελών, των εκπροσώπων αυτών ή και των ίδιων των πολιτών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Παρ' όλες τις αμφιβολίες για τη δημοκρατικότητα των θεσμικών διαδικασιών της Ένωσης αυτό δεν παύει να συνιστά μια εντυπωσιακή παγκόσμια καινοτομία στην πολιτική ιστορία της ανθρωπότητας. Είναι η δημιουργία ενός υπερεθνικού πολιτικού χώρου βήμα προς βήμα, ενός μορφώματος οικονομικής και εν δυνάμει πολιτικής αυτονομίας. Όμως η Ένωση δεν οικοδομήθηκε με τις πρακτικές που χρησιμοποίησε το έθνος-κράτος, τουλάχιστον όχι με όλες.

Ο στυλοβάτης της ευρωπαϊκής οικοδόμησης υπήρξε από τη δεκαετία του '50 η οικονομία, διότι στο χώρο αυτό ήταν πιο εύκολο να επιτευχθούν συμφωνίες και να αποφευχθούν διαφωνίες μεταξύ των κρατών. Έτσι ο υπολογισμός και οι ρυθμίσεις για «μπίζνες» έδωσαν στην Ένωση ένα «*ψυχρό και τεχνοκρατικό*»¹⁷⁵ πρόσωπο, ενώ με τον καιρό ο μεγάλος αριθμός υπαλλήλων, συμβουλίων, επιτροπών και οργάνων υπερθρέφουν τη γραφειοκρατία των Βρυξελλών και του Στρασβούργου¹⁷⁶. Παρατηρώντας άλλωστε το μάλλον απλουστευτικό σχήμα που φτιάξαμε παραπάνω (βλ. *Ευρώπη του Jean Monnet*) και που αναπαριστά τη δομή της Ε.Ε.,

¹⁷⁵ Frank ό.π., σελ. 420.

¹⁷⁶ Narinski-Tchoubarian στο Αρβελέρ-Aymard, τ. Β', σελ. 553.

διαπιστώνουμε ότι είναι μια υπόθεση περίπλοκη και δυσνόητη. Δεν είναι τυχαίο ότι περίπου το ένα τρίτο των Ευρωπαίων¹⁷⁷ δεν έχει ιδιαίτερα θετική εικόνα για την Ε.Ε. και δεν της δείχνει απόλυτη εμπιστοσύνη.

Η βελτίωση της εικόνας της Ε.Ε. στους πολίτες της δεν είναι άσχετη από το ζήτημα της ευρωπαϊκής ταυτότητας, αλλά χρειάζεται προσεκτικούς χειρισμούς. Διότι οι κινήσεις και οι πρωτοβουλίες για το σκοπό αυτό δεν διαφέρουν ιδιαίτερα από τις επικοινωνιακές πρακτικές των πολιτικών κομμάτων και των επιχειρήσεων. Η Ευρώπη δεν χρειάζεται «διαφήμιση» γιατί υπόσχεται παροχές ή γιατί παράγει καλά ή όμορφα προϊόντα, αλλά χρειάζεται επαφή με τους πολίτες για να αποκαταστήσει μια χρόνια αδικία. Η αδικία αυτή συνίσταται στο γεγονός ότι όλοι οι Ευρωπαίοι σήμερα απολαμβάνουν ένα σύνολο δικαιωμάτων, τα οποία δεν αποδίδουν συνειδητά στη συμμετοχή των κρατών τους στην Ε.Ε. με τον τρόπο που επιβραβεύουν πολιτικά τις εγχώριες πολιτικές παρατάξεις. Σήμερα ως Ευρωπαίοι πολίτες μπορούμε να ταξιδέψουμε ελεύθερα, να σπουδάσουμε, να εργαστούμε, να συνεταιριστούμε, να ασφαλιστούμε, να συμμετέχουμε στο δημόσιο διάλογο, να εκφράσουμε την άποψή μας ελεύθερα, να ζητήσουμε ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και να κατοικήσουμε μόνιμα, σε μια οποιαδήποτε χώρα της Ε.Ε. ενώ κάτι τέτοιο σε κράτη εκτός της Ε.Ε. είτε δεν προβλέπεται, είτε ισχύουν πολύ περισσότεροι περιορισμοί, είτε απαιτείται η πλήρωση πολύ περισσότερων τυπικών κριτηρίων. Έτσι παρόλο που η Ένωση δεν μπορεί να εγγραφεί πως σε κάθε κράτος μέλος όλες αυτές οι ελευθερίες εφαρμόζονται απρόσκοπτα, το γεγονός ότι έχουν νομική κατοχύρωση και σε μεγάλο βαθμό ορατά αποτελέσματα είναι ένα μοναδικό επίτευγμα, ιδιαίτερα αν λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι οι Ευρωπαίοι ανήκουν σε διαφορετικές εθνικές κοινότητες με διαφορετικές γλώσσες, έθιμα, νοοτροπίες και συνήθειες.

Δυστυχώς δεν αντιλαμβάνονται όλοι οι Ευρωπαίοι την αξία του επιτεύγματος αυτού και ενδεχομένως να μην έχουν τη σχετική ενημέρωση, γι' αυτό και χαρακτηρίσαμε αδικία τη μη απόδοσή του στην ύπαρξη της Ε.Ε.. Ακόμα και όσοι για ιδεολογικούς, πολιτικούς ή άλλους λόγους θεωρούν τη συμμετοχή της χώρας τους στην Ένωση μη ευεργετική (περίπου 15%¹⁷⁸) θα πρέπει να αναγνωρίσουν την αξία των δυνατοτήτων του Ευρωπαίου πολίτη. Όμως για να τύχει της αναγνώρισης που της αξίζει, η Ευρώπη χρειάζεται λόγο όχι μόνο θεσμικό, που τον έχει ήδη, αλλά και λόγο δημόσιας εμπειρίας. Ο Τύπος και τα ΜΜΕ εξακολουθούν σήμερα να έχουν «εθνικό» κριτήριο, τα εκπαιδευτικά συστήματα εξακολουθούν να περιστρέφονται γύρω από τον άξονα του έθνους και της εθνικής διαπαιδewγησης, τα προγράμματα πολιτισμού παρόλο που υλοποιούνται σε μορφές διαπολιτισμικών εκδηλώσεων συνήθως δεν έχουν ευρωπαϊκό στίγμα. Οι άνθρωποι γνωρίζουν την Ευρωπαϊκή Ένωση σε μια δημόσια σφαίρα που την τοποθετεί απέναντι και μακριά τους, ως έναν πολιτικό και οικονομικό επιτηρητή που «συμβουλεύει» τις εθνικές κυβερνήσεις και που συχνά με τις παρεμβάσεις του προκαλεί αμφιλεγόμενες επιδράσεις στην εγχώρια πολιτική.

¹⁷⁷ Βλ. Ευρωβαρόμετρο - Η κοινή γνώμη στην Ε.Ε., Οκτώβριος - Νοέμβριος 2008, σελ. 38 και 47.

¹⁷⁸ Βλ. ό.π. σελ. 34.

Εικ. 11. Η φαντασμαγορία της υπογραφής της Συνθήκης της Λισαβόνας το 2007 θυμίζει ατμόσφαιρα εθνικής εορτής, αλλά συμπεριλήφθηκε απλά στη «λίστα» των σημαντικών πολιτικών γεγονότων. Ίσως αν τα Μέσα μετέδιδαν περισσότερη Ευρώπη οι άνθρωποι να σκέπτονταν περισσότερο πώς αυτή πρέπει να είναι.

Όμως η Ευρώπη όπως είδαμε, όπως και τα έθνη-κράτη, διαθέτει ιστορία και πολιτισμική παράδοση. Όσον αφορά την Ε.Ε., αυτή διαθέτει επίσης παρόμοια «εθνικά» σύμβολα, όπως σημαία, χάρτη, νόμισμα, ακρωνύμια, ακόμα και στρατό. Τίποτε όμως από όλα αυτά δεν έχει χρησιμοποιήσει για να προβάλει την *ιστορική συνέχεια* ενός «ευρωπαϊκού έθνους» ή να ενεργοποιήσει το συλλογικό-φαντασιακό των Ευρωπαίων. Αυτό όμως δε σημαίνει ότι η ιστορία και παράδοση της Ευρώπης δεν μπορεί να δώσει υπόσταση σε μια ευρωπαϊκή συλλογικότητα. Μια συλλογικότητα άλλωστε δημιουργεί δεσμούς αλληλεγγύης μεταξύ των μελών της μέσω κοινωνικών σχέσεων που έχουν ηθικές και συναισθηματικές διαστάσεις¹⁷⁹ και όχι ιδεολογικό περιεχόμενο. Επομένως η ευρωπαϊκή ταυτότητα δεν μπορεί να επιβληθεί και δη δεν μπορεί να επιβληθεί επί του ανακλαστικού εθνικού αισθήματος, διότι «η ευρωπαϊκή ιδέα γεννιέται κατόπιν στοχασμού»¹⁸⁰ και όχι στη βάση κάποιου είδους «ευρωεθνικισμού». Η ζωτικότητα της εξαρτάται από την εξοικείωση των Ευρωπαίων με το λεγόμενο ευρωπαϊκό κεκτημένο, που συνίσταται σε όλα αυτά που αναφέραμε ως επίτευγμα της Ένωσης.

Η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει κάθε λόγο να επιδιώξει την «καλλιέργεια» της ευρωπαϊκής ταυτότητας στους Ευρωπαίους, αλλά θα πρέπει ταυτόχρονα να τους παρέχει τα απαραίτητα διαπιστευτήρια. Αυτό σημαίνει ότι θα πρέπει το *Acquis Communautaire* να αντιστοιχεί στις εσωτερικές τους προσδοκίες, ή ας μας επιτραπεί, στο όνειρό τους για το παρόν και το μέλλον.

¹⁷⁹ Τσιβάκου, σελ. 254-255.

¹⁸⁰ Frank ό.π., σελ. 408.

Το ευρωπαϊκό όνειρο

Οι ανάγκες της ευρωπαϊκής οικοδόμησης συνέπεσαν και συνδέθηκαν με ένα σοβαρό μετασχηματισμό σχεδόν σε όλους τους τομείς της κοινωνίας μετά το Β' Παγκόσμιο. Δεν είναι άλλος από την είσοδο σε μια διαδικασία εκσυγχρονισμού¹⁸¹ εφ' όλης της ύλης. Η βιομηχανία γνώρισε τεράστια ανάπτυξη στην Ευρώπη, χάρη στην οποία η οικονομία εκτινάσσεται με την έκρηξη της Χρυσής Τριακονταετίας (1945-1975). Τη βιομηχανική ανάπτυξη συνοδεύει ο εκσυγχρονισμός του αγροτικού τομέα, που παραμένει πρώτος σε πολλές χώρες και η εμφάνιση του τομέα των υπηρεσιών. Παράλληλα η Ευρώπη γνωρίζει ένα σημαντικό φαινόμενο αστικοποίησης, ανάπτυξη της εργασίας και μιας ιδιαίτερης εργασιακής ηθικής, άνοδο των εισοδημάτων και του βιοτικού επιπέδου, πρόοδο της ανώτερης και ανώτατης εκπαίδευσης και εξάλειψη του αναλφαριθμητισμού, μεγαλύτερη κοινωνική κινητικότητα και προσβασιμότητα, εμφάνιση της μαζικής κατανάλωσης, εξατομικευμένος τρόπος ζωής και διαμόρφωσης κοινωνικών σχέσεων.

Οι νέες συνθήκες στο δεύτερο μισό του αιώνα δε σηματοδότησαν μόνο την υιοθέτηση νέων ιδανικών από την ευρωπαϊκή διάνοηση. Σε αυτά τα ιδανικά αχνοφαίνεται από νωρίς ένας ευρωπαϊκός τρόπος ζωής, μια *κουλτούρα* διαφορετική από την αμερικανική και βεβαίως την ιαπωνική, την κινεζική, την ινδική, τη μουσουλμανική. Οι ιδέες, οι πεποιθήσεις, οι κοσμοθεωρίες και τα πιστεύω των Ευρωπαίων έχουν την ιδιαιτερότητα ότι πλάθουν ένα ελπιδοφόρο όνειρο, επίκαιρο και κατά ένα τρόπο προσαρμοσμένο στις συνθήκες της παγκοσμιοποίησης. Για να εξηγήσουμε τι εννοούμε θα χρησιμοποιήσουμε τις σχετικές σκέψεις του Τζ. Ρίφκιν που καταγράφει σε ένα πολύ μεγάλο και εντυπωσιακό έργο του για το *ευρωπαϊκό όνειρο*.

Ο Ρίφκιν αναδεικνύει στο κείμενό του την πρωτοκαθεδρία της Ευρωπαϊκής Ένωσης παγκοσμίως σε μια σειρά από τομείς. Μιλάει για το «*αθόρυβο οικονομικό θαύμα*»¹⁸² της σε επίπεδο επιχειρηματικότητας, παραγωγικότητας¹⁸³ και εμπορικού ισοζυγίου¹⁸⁴. Επίσης για την έρευνα και ανάπτυξη νέων τεχνολογιών¹⁸⁵, την αναδιανομή του πλούτου στο πλαίσιο καταπολέμησης των ανισοτήτων¹⁸⁶, τα εκπαιδευτικά προγράμματα και τη μαθητική και φοιτητική κινητικότητα¹⁸⁷, την προστασία του περιβάλλοντος στη βάση της πρόληψης και της οικολογικής συνείδησης¹⁸⁸, την υπεράσπιση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη αλλά και την εξάλειψη των διακρίσεων¹⁸⁹. Όμως και στο ζήτημα της *εξουσίας* ο Ρίφκιν επαινεί την ευρωπαϊκή καινοτομία της «*κυβέρνησης χωρίς κέντρο*», δηλαδή μιας πολυκεντρικής διαλογικής διακυβέρνησης¹⁹⁰, που επηρεάζεται όχι μόνο από

¹⁸¹ Kaelble ό.π., σελ. 495-497.

¹⁸² Ρίφκιν, σελ. 103.

¹⁸³ Ό.π. σελ. 83.

¹⁸⁴ Ό.π. σελ. 108.

¹⁸⁵ Ό.π. σελ. 88.

¹⁸⁶ Ό.π. σελ. 80.

¹⁸⁷ Ό.π. σελ. 109.

¹⁸⁸ Ό.π. σελ. 509-532.

¹⁸⁹ Ό.π. σελ. 441-449.

¹⁹⁰ Ό.π. σελ. 357-368.

τον καπιταλισμό της αγοράς αλλά και από την «ξεχασμένη» κοινωνία των πολιτών¹⁹¹ και τις ΜΚΟ.

Η εξύμνηση των επιτευγμάτων της Ε.Ε. από τον Ρίφκιν δεν θα πρέπει κατά την άποψή μας να ιδωθεί ως απόλυτος δείκτης επιτυχίας για την ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση. Το περιεχόμενο των ποσοτικών στατιστικών, των μετρήσεων, των νομικών κειμένων, των συμβάσεων, των συμφωνιών και των διακηρύξεων που προέρχονται από ένα ή περισσότερα κέντρα δεν αντανakλά όλες τις πτυχές της πραγματικότητας. Αυτό που συλλαμβάνει ο Ρίφκιν ως ευρωπαϊκό όνειρο και που είναι το πολυτιμότερο στοιχείο της σκέψης του αφορά στα ποιοτικά χαρακτηριστικά των Ευρωπαίων ανθρώπων. Αφορά στον τρόπο που αντιλαμβάνονται κάθε μία από τις πλευρές της ζωής τους και τα νοηματικά σύνολα που γνωρίζουν καθ' όλη τη διαδικασία εκκοινωνισμού τους. Είναι το απαύγασμα της κουλτούρας τους, με την ευρεία έννοια, δηλαδή της κοσμοθεωρίας τους, ή αλλιώς, για να επινοήσουμε ένα νέο όρο, της *ευρωθεωρίας* τους. Οι Ευρωπαίοι έχουν μάθει να ζουν αισθανόμενοι ότι ανήκουν σε μια κοινότητα¹⁹², όποια κι αν είναι αυτή, όσο μικρή κι αν είναι, η γειτονιά τους, η ομάδα εργασίας τους, ένας τοπικός όμιλος κλπ. Επιζητούν την καλή ποιότητα ζωής, την οποία νοούν ως ανάπτυξη «καλών σχέσεων» με τους άλλους ανθρώπους, με τους θεσμούς, με τη φύση και το περιβάλλον¹⁹³. Αντιμετωπίζουν με επιφυλάξεις την «*αχαλίνωτη*» τεχνολογική έρευνα και εφαρμογή και ανησυχούν για τις επιπτώσεις της στο περιβάλλον και την ανθρώπινη υγεία¹⁹⁴. Καλή ποιότητα ζωής επίσης σημαίνει γι' αυτούς αναψυχή και ελεύθερος χρόνος, κάτι που φαίνεται στις προσδοκίες των Ευρωπαίων από τις εργατικές νομοθεσίες¹⁹⁵. Οι Ευρωπαίοι δεν «*αρέσκονται*» στην ιδέα του πολέμου, της διπλωματίας της ισχύος και του ηγεμονισμού¹⁹⁶. Επίσης είναι πρόθυμοι να συμμετέχουν σε πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά δίκτυα και ταυτόχρονα να διατηρήσουν την ιδιαίτερη πολιτισμική τους ταυτότητα. Έχουν αφοσίωση στις προσωπικές τους σχέσεις, στις οποίες αποδίδουν το μεγαλύτερο μέρος της συμβολής για μια ευτυχισμένη ζωή¹⁹⁷. Αισθάνονται ασφαλείς αποκτώντας πρόσβαση σε κοινωνικά δίκτυα και κοινότητες, επιδιώκοντας δηλαδή τη «*συμπεριληπτικότητα*»¹⁹⁸. Με δυο λόγια και χωρίς να σημαίνει ότι το καλύτερο δεν είναι πάντοτε επιθυμητό, οι Ευρωπαίοι αντιλαμβάνονται με ρεαλισμό και ενίοτε με κυνισμό ότι η ευτυχία στη ζωή νοείται εφ' όλης της ύλης όχι με υπερβολικές φιλοδοξίες και προσωπικά «*μονοπάτια*», αλλά με συναίνεση και συνεννόηση σε όλους τους τομείς, όπου και όσο αυτό είναι δυνατό.

Η ηθογραφία των Ευρωπαίων από τον Ρίφκιν προφανώς δεν ισχύει για όλους ανεξαιρέτως τους Ευρωπαίους· μάλιστα συχνά τοποθετεί τις αναφορές του για το ευρωπαϊκό «όνειρο» κυρίως στους κόλπους της μεσαίας τάξης των Ευρωπαίων. Αυτό επιβεβαιώνει τη διατύπωσή μας ότι η συζήτηση για την ευρωπαϊκή ταυτότητα έχει ανάγκη να συμμετέχουν στην ευρωπαϊκή ιδέα περισσότεροι άνθρωποι. Παρόλα αυτά ο Ρίφκιν δεν κάνει

¹⁹¹ Ό.π. σελ. 371-383.

¹⁹² Ό.π. σελ. 253.

¹⁹³ Ό.π. σελ. 608-610.

¹⁹⁴ Ό.π. σελ. 501-.

¹⁹⁵ Ό.π. σελ. 88-94.

¹⁹⁶ Ό.π. σελ. 476-478.

¹⁹⁷ Ό.π. σελ. 193-194.

¹⁹⁸ Ό.π. σελ. 32-33.

λάθος· οι Ευρωπαίοι σήμερα ανησυχούν πράγματι για τα ίδια πράγματα¹⁹⁹: την ακρίβεια, τον πληθωρισμό, την ανεργία, την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, την ασφάλιση, τη φορολογία, τη συνταξιοδότηση, την ενέργεια, το περιβάλλον, την εγκληματικότητα και τη μετανάστευση. Στην αντιμετώπιση των προβλημάτων σε αυτούς τους τομείς ακριβώς είναι που επιθυμούν οι Ευρωπαίοι να επικεντρωθεί η πολιτική Ε.Ε.²⁰⁰. Παρομοίως οι προσδοκίες των Ευρωπαίων για την επόμενη 20ετία θέλουν την πολιτική αυτή να εστιάζει στην επίλυση κοινωνικοοικονομικών προβλημάτων ώστε να μειωθεί η «ψαλίδα» πλούσιων-φτωχών, καθώς και στους κανόνες για την προστασία του περιβάλλοντος²⁰¹.

Στο ίδιο μήκος κύματος με τον Ρίφκιν κινούνται και οι Narinski-Tchoubarian για την ευρωπαϊκή ταυτότητα, όταν υποστηρίζουν πως ο ορισμός της *«συνίσταται σε παράγοντες όπως η επιστημονική, κοινωνική και τεχνολογική πρόοδος, ο ουμανισμός και η δημοκρατία, τα ανθρώπινα δικαιώματα, τα δικαιώματα των εθνικών μειονοτήτων, η οικονομική ευημερία, η ποιότητα ζωής»*²⁰².

3.3. Οι Ευρωπαίοι, οι Άλλοι και η γη τους

Μέχρι τώρα σκιαγραφήσαμε το περιεχόμενο της ευρωπαϊκής ταυτότητας με θεωρητικό γνώμονα τη σύνδεσή της με την ευρωπαϊκή παράδοση, το κοινοτικό κεκτημένο και την κοσμοθεωρία των Ευρωπαίων. Με άλλα λόγια πήραμε το ρίσκο να προσδιορίσουμε «τι είναι η Ευρώπη», αλλά η θεωρία που χρησιμοποιήσαμε για την ταυτότητα και την ετερότητα μας επιβάλλει επίσης να προσδιορίσουμε, ίσως πιο εύκολα, «τι δεν είναι η Ευρώπη».

Αμερικανοί και Ανατολικοί

Εδώ θα αντιπαραβάλλουμε τους Ευρωπαίους με τους Αμερικανούς και τους Ασιάτες. Ο Ρίφκιν μας προσφέρει πολύ πλούσιο υλικό συνοψίζοντας την αμερικανική ταυτότητα στην ιστορική ουσία του *αμερικανικού ονείρου*. Ο άνθρωπος που ονειρεύεται να γίνει σπουδαίος σκεπτόμενος πρακτικά και επιδιώκοντας στη σκληρή δουλειά είναι το πρότυπο του ονειροπόλου Αμερικανού²⁰³. Η επιτυχία γι' αυτόν είναι *«απόρροια της στήριξης στον εαυτό, της επινοητικότητας και της αυτοπεποίθησης»* αλλά προσθέτει πως η σύγχρονη αμερικανική εργασιακή ηθική εναλλάσσει αυτές τις αρετές με το *«θράσος»* και την *«τύχη»*²⁰⁴. Οι Αμερικανοί είναι άκρως ατομιστές²⁰⁵ και θρήσκοι²⁰⁶, επιδιώκουν την αυτονομία και δεν αρέσκονται στην αλληλεξάρτηση. Θεωρούν πως οι άνθρωποι πρέπει μόνοι να βρουν το δρόμο τους στην επαγγελματική αποκατάσταση και την κοινωνική καταξίωση χωρίς την παρέμβαση του κράτους και χωρίς να εξαρτώνται από άλλους

¹⁹⁹ Βλ. Ευρωβαρόμετρο - *Η κοινή γνώμη στην Ε.Ε.*, Οκτώβριος-Νοέμβριος 2008, σελ. 21.

²⁰⁰ Ό.π., σελ. 51.

²⁰¹ Βλ. Ευρωβαρόμετρο - *Προσδοκίες των Ευρωπαίων πολιτών*, Απρίλιος-Μάιος 2008, σελ. 5-6.

²⁰² Narinski-Tchoubarian, στο Αρβελέρ-Αymard, τ. Β', σελ. 549.

²⁰³ Ρίφκιν σελ. 30-31.

²⁰⁴ Ρίφκιν σελ. 52.

²⁰⁵ Ό.π. σελ. 63

²⁰⁶ Ό.π. σελ. 102.

ανθρώπους. Οι άλλοι άνθρωποι δεν θα πρέπει να μπορούν να παρέμβουν στον ιδιωτικό και άμεσο «χώρο» του Αμερικανού. Η καλή ποιότητα ζωής για τους Αμερικανούς μεταφράζεται συνήθως σε «ποσότητα» αγαθών και χρημάτων²⁰⁷ και οι αξίες τους αφορούν σε έννοιες όπως η αποδοτικότητα και η παραγωγικότητα²⁰⁸. Επίσης είναι συνηθισμένοι στην κατοχή και απόλαυση «μεγάλων μεγεθών» εκτάσεων, κατοικιών, τροφών και αγαθών²⁰⁹.

Αν και θα ήταν το αντικείμενο κάποιας άλλης πραγματείας, μπορούμε να πούμε με σχετική ευστοχία πως αυτό το σημείο ακριβώς στάθηκε ο πυρήνας της αμερικανικής ταυτότητας. Το αμερικανικό κράτος αποτέλεσε αφ' ης στιγμής γεννήθηκε μια τεράστια αγορά με άφθονους φυσικούς πόρους, απέραντη έκταση και αναρίθμητο εργατικό δυναμικό²¹⁰, ενώ ταυτόχρονα η απεξάρτηση από τη Βρετανική Αυτοκρατορία σε συνδυασμό με μια νεογέννητη πολυπληθή κοινωνία προτεσταντικής ηθικής, οδήγησαν γρήγορα στο αμερικανικό φιλελεύθερο μοντέλο του καπιταλιστικού έθνους-κράτους²¹¹. Έτσι η αμερικανική εθνική ταυτότητα δεν αναζήτησε την ύπαρξή της σε κάποια ιστορική συνέχεια με προγονικά παρελθόντα ή σε κάποια παράδοση αιώνων, που άλλωστε τέτοιες δεν υπήρχαν για τις ΗΠΑ, αλλά στην ένθερμη υποστήριξη της επιστημονικής προόδου, της ατομικής ιδιοκτησίας και ανάπτυξης και του ανεμπόδιστου καπιταλισμού της αγοράς. Εύλογα οι Αμερικανοί πολύ νωρίς κυνήγησαν με λαχτάρα ένα πολλά υποσχόμενο παρόν και μέλλον, που περίμενε να κατακτηθεί από αυτούς.

Όμως δεν είναι μόνο οι Ευρωπαίοι που διαφέρουν μόνο από τους Αμερικανούς. Σε μια αντιπαραβολή Δυτικών - Ανατολικών, ο Ρίφκιν επισημαίνει βασικά χαρακτηριστικά της ανατολικής ταυτότητας. Οι «Ανατολικοί» τείνουν να σχηματίζουν ομαδικές σχέσεις με πολύ μικρό βαθμό εξατομίκευσης και αντιλαμβάνονται τον κόσμο ολιστικά ως σύνολο αντιθέτων²¹². Η Ασία, υποστηρίζει ο Ρίφκιν, χαρακτηρίζεται από «ακραίο κολεκτιβισμό»²¹³ και πολιτισμικούς δεσμούς κοινούς στους τεράστιους πληθυσμούς της Κίνας, της Ινδίας και γύρω από τις χώρες αυτές, στο μοτίβο που υπαγορεύουν ο κομφουκιανισμός, ο τασοϊσμός και ο βουδισμός. Είναι δισεκατομμύρια άνθρωποι πολύ περισσότερο δεμένοι με την τοπική τους κοινότητα παρά με την ενιαία εθνική ταυτότητα του κράτους τους.

Ανάμεσα στα δύο άκρα της πλήρους εξατομίκευσης και της πλήρους ενσωμάτωσης, η Ευρωπαϊκή Ένωση «είναι το πρώτο κυβερνητικό πείραμα που επιχειρεί να συμβιβάσει τις νέες δυνάμεις»²¹⁴. Το όφελος της Ευρώπης από την παρατήρηση των Αμερικανών και των Ασιατών δεν έχει καμία σχέση με την ανωτερότητα ή την κατωτερότητά της, αλλά με τον ίδιο τον αυτοπροσδιορισμό της. Οι παγκόσμιοι πολιτισμοί είναι εν πολλοίς συνδυασμοί ιδεών, κωδίκων, πίστεων, έργων και κατασκευών. Μόνο με την αναγνώριση της διαφορετικότητας του αμερικανικού και του ασιατικού πολιτισμού μπορεί να γίνει πιο ξεκάθαρο ότι ο ευρωπαϊκός είναι συνδυασμός της ελληνικής σκέψης, του ρωμαϊκού δικαίου, της χριστιανικής πίστης, της

²⁰⁷ Ό.π. σελ. 131.

²⁰⁸ Ό.π. σελ. 185 και 194.

²⁰⁹ Ό.π. σελ. 246.

²¹⁰ Ό.π. σελ. 82.

²¹¹ Ό.π. σελ. 145-146.

²¹² Ό.π. σελ. 576-577.

²¹³ Ό.π. σελ. 580.

²¹⁴ Ό.π. σελ. 449.

Αναγέννησης και Μεταρρύθμισης, του Διαφωτισμού, της Βιομηχανικής επανάστασης και της σοσιαλδημοκρατίας.

Ισλάμ

Μια πολύ μεγάλη πραγματική ετερότητα με την οποία συνδιαλέγεται η Ευρώπη είναι βεβαίως το Ισλάμ. Η υπόθεση της σχέσης της Δύσης με το Ισλάμ δεν έχει τέλος και γι' αυτό εδώ θα περιοριστούμε στα βασικά σημεία κλειδιά που μας χρειάζονται στο θέμα της ταυτότητας.

Τόσο σε θεσμικό όσο και πολιτισμικό επίπεδο η Ευρώπη τοποθετεί τη θρησκεία στην ιδιωτική σφαίρα. Ακόμα και τα ευρωπαϊκά κράτη που τυπικά έχουν επίσημη θρησκεία είναι ουσιαστικά κοσμικά (secular states). Αυτή η κοσμικότητα συνιστά θεμελιώδες στοιχείο της ευρωπαϊκής συλλογικής πολιτικής ταυτότητας²¹⁵ και αναπόσπαστο μέρος της προοδευτικής διαδικασίας εκσυγχρονισμού που ακολούθησε η Ευρώπη²¹⁶. Ως εκ τούτου ο διαχωρισμός του κράτους από τους θρησκευτικούς θεσμούς, ήτοι τις Εκκλησίες, θεωρήθηκε αναπόφευκτος. Πρακτικά αυτό σημαίνει, όπως συνηγορεί η J. Cesari, πως «η εκκοσμίκευση των κοινωνικών σχέσεων καθιστά αβάσιμη οποιαδήποτε μορφή κοινωνικής ή πολιτιστικής δράσης που βασίζεται σε θρησκευτικές αξίες»²¹⁷. Εδώ ακριβώς εντοπίζεται μια εγγενής αντίθεση της Ευρώπης με την ισλαμική θρησκεία, η οποία καλείται να αντιπαραβληθεί με τον πυρήνα του ευρωπαϊκού συστήματος αξιών.

Ο E. Said σε μια ερμηνεία συνολική των χαρακτηριστικών του Ισλάμ και βασιζόμενη στα ίδια τα θρησκευτικά του κείμενα, επισημαίνει πως συνιστά ένα «κλειστό σύστημα» με πολιτικοθρησκευτικό περιεχόμενο²¹⁸ που έχει ιδιαίτερες νόρμες και αξίες, άποψη με την οποία συμφωνούν πολλοί θεωρητικοί και πολιτικοί επιστήμονες του Ισλάμ²¹⁹. Η κλειστότητα αυτή υπονοεί πως το Ισλάμ είναι ασύμβατο με τη δημοκρατία και τα προτάγματα του Διαφωτισμού²²⁰ και βρίσκει εντελώς ξένη την ιδέα του διαχωρισμού της πολιτικής από τη θρησκεία. Ταυτόχρονα αποκλείει εξ ορισμού την ισότητα μεταξύ των φύλων και εμπεριέχει αυταρχικούς τρόπους σκέψης και κυρίαρχα πατριαρχικά στοιχεία στο πλαίσιο της ισλαμικής οικογένειας. Ο Χ. Bougarel παραθέτει τις θέσεις του πολιτικού αναλυτή Adnan Jahic, ο οποίος επισημαίνει πως «το Ισλάμ, από τη φύση του, δε μπορεί να ξεχωρίσει τη θρησκεία από την κοινωνία. Το Ισλάμ δεν είναι 'θρησκεία' αλλά πολιτική και θρησκευτική ιδεολογία, μια συνολική κοσμοθεωρία. Οι Ισλαμικές αρχές δεν περιορίζονται ποτέ στην επιφάνεια των ατομικών συνειδήσεων και των ιδιωτικών θρησκευτικών συναισθημάτων. Το αυθεντικό Ισλάμ προσπαθεί να αγκαλιάσει την κοινωνία στην οποία υφίσταται και κατά συνέπεια και τις ίδιες πολιτικές και πολιτειακές δομές της»²²¹.

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι από τη θέση τους οι Ευρωπαίοι είτε όσον αφορά το ζήτημα των μουσουλμανικών μειονοτήτων στην Ευρώπη

²¹⁵ E. Fokas στο Azmeh-Fokas, σελ. 9.

²¹⁶ Mitri ό.π., σελ. 25.

²¹⁷ Cesari ό.π., σελ. 54.

²¹⁸ Βλ. υποσημ. 8, Cesari, ό.π. σελ. 53.

²¹⁹ Cesari, ό.π. σελ. 50.

²²⁰ Schiffauer, ό.π. σελ. 77.

²²¹ Bougarel, ό.π. σελ. 116.

είτε όσον αφορά τη σχέση τους με το Ισλάμ ως παγκόσμιο στοιχείο εκτός Ευρώπης, θα πρέπει να λάβουν υπόψη τους την ιδιαιτερότητα της ταυτότητάς του. Ως προς την πρώτη περίπτωση, η αναγνώριση της διαφορετικότητας των μουσουλμάνων έγκειται στην επί ίσοις όροις συμπερίληψή τους στην κοινωνία των πολιτών. Η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει κάνει σημαντικά βήματα στο θέμα αυτό ανοίγοντας διαύλους επικοινωνίας με μουσουλμανικούς οργανισμούς και fora στα οποία ακούγονται μουσουλμανικές φωνές²²², στο πλαίσιο του «ανοίγματος» των ευρωπαϊκών θεσμών σε θρησκευτικούς εκπροσώπους (1984-1994, με πρωτοβουλία του τότε Προέδρου της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Jacques Delors)²²³. Η λήψη μέτρων κατά των θρησκευτικών διακρίσεων προβλέπεται άλλωστε στο Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, στη Συνθήκη του Άμστερνταμ (άρθρο 13) και βεβαίως στην Ευρωπαϊκή Συνταγματική Συνθήκη (Άρθρο 51.3) αλλά όπως επισημαίνει η Massignon η θεσμική εκπροσώπηση των μουσουλμάνων στην Ευρώπη δεν είναι τόσο ευρεία όσο άλλων πολιτισμικών και θρησκευτικών παραδόσεων²²⁴.

Η σημασία του θεσμικού διαλόγου με το Ισλάμ δεν εξαντλείται στην αναγνώριση της θρησκευτικής του αλλότητας ως αυτοσκοπός, «γιατί αυτό είναι το σωστό», αλλά αφορά στην αυθεντική γνωριμία των Ευρωπαίων με το Ισλάμ και αντίστροφα. Διότι το φαινόμενο της «ισλαμοφοβίας» έχει τις ρίζες του σε δύο συγκυρίες, μια πολιτική και μια ιστορική. Η ιστορική συγκυρία συνδέεται με την πάλαι ποτέ αντίληψη του μουσουλμανικού «άλλου» ως εχθρότητα με αφορμή τις αιώνιες συγκρουσιακές σχέσεις των ευρωπαϊκών Δυνάμεων με την Οθωμανική Αυτοκρατορία και τον αραβικό κόσμο. Η σύγκρουση αυτή επιβίωσε διαχρονικά ως κατακάθι πολιτικής υφής στις προσλαμβάνουσες των Ευρωπαίων, το οποίο αναπαριστούσε την ισλαμική βαρβαρότητα²²⁵. Αυτές οι αναπαραστάσεις ενισχύθηκαν πρόσφατα με την πολιτική συγκυρία του «φαινομένου» της τρομοκρατίας²²⁶, η ρητορική του οποίου κορυφώθηκε με τα γεγονότα της 11^{ης} Σεπτεμβρίου 2001 και τις επιθέσεις που έλαβαν χώρα το 2005 στην Ευρώπη²²⁷. Ανεξάρτητα από το αν η ρητορική αυτή είναι πολιτικά «ύποπτη» και συνδέεται με το βεβιασμένο ηγεμονισμό των ΗΠΑ στη διεθνή πολιτική και στρατιωτική σκηνή, το αποτέλεσμα είναι έτσι κι αλλιώς προκλητικό αντιπαράθεσης. «*Το Ισλάμ σχεδόν συστηματικά συσχετίζεται με τον πολιτικό ακτιβισμό, τη βία και την τρομοκρατία*»²²⁸.

Απέναντι στη βάρβαρη και βίαιη αυτή εικόνα του Ισλάμ τοποθετείται το φαινόμενο του «Ευρω-ισλαμισμού», ο οποίος υποστηρίζεται από πολιτικούς, δημοσιογράφους, κοινωνικούς επιστήμονες και στοχαστές Ευρωπαίους και μουσουλμάνους. Εν ολίγοις ο «Ευρω-ισλαμισμός» προτείνει στους Ευρωπαίους και στους μουσουλμάνους της Ευρώπης ένα μοντέλο ανοικτό στο διάλογο και την ανεκτικότητα, όπου το μουσουλμανικό άτομο μέσα από μια εξαιρετικά δύσκολη διαδικασία ερμηνεύει ατομικά το εξ αποκαλύψεως θεϊκό κείμενο²²⁹. Έτσι οι ευρω-μουσουλμάνοι προσαρμόζονται

²²² Massignon, ό.π. σελ. 146.

²²³ Massignon, ό.π. σελ. 128.

²²⁴ Massignon, ό.π. σελ. 129.

²²⁵ Duroselle, σελ. 199-200.

²²⁶ Amiraux στο Azmeh-Fokas, σελ. 205.

²²⁷ Fokas, σελ. 14.

²²⁸ Amiraux, ό.π. σελ. 184.

²²⁹ Cesari, ό.π. σελ. 64-65.

στη μειονοτική τους υπόσταση, έτσι ώστε να διατηρήσουν τη μουσουλμανική τους παράδοση²³⁰ και ταυτόχρονα να «συμφιλιωθούν με τις ηθικές προσδοκίες της δημοκρατικής ιδιότητας του πολίτη»²³¹, πράγμα που προϋποθέτει να εκλογικεύσουν τις αντιλήψεις τους για το κοσμικό περιβάλλον, όπως χαρακτηριστικά παραθέτει η Ε.Φωκά τον Habermas.

Ο Ευρω-ισλαμισμός δεν είναι απαραίτητα η πανάκεια στο πρόβλημα των μουσουλμανικών μειονοτήτων γιατί δεν λαμβάνει υπόψη του το γεγονός ότι τόσο οι ίδιες οι μουσουλμανικές μειονότητες στην Ευρώπη είναι διαφορετικές μεταξύ τους (βλ. από την Αγγλία ως τη Βοσνία), όσο και ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζονται από κάθε μία διαφορετική ευρωπαϊκή εθνοπολιτισμική ταυτότητα. Το σίγουρο είναι όμως ότι, όπως τονίζει ο Nielsen αναφερόμενος σε δημοσιεύματα του Δανικού Τύπου, ούτε η ξеноφοβία ούτε ο ακραίος προσδευτισμός οδηγούν σε ένα θετικό αποτέλεσμα. Η πρώτη αποκλείει το Ισλάμ και ο δεύτερος δίνει έδαφος στο θρησκευτικό του φονταμενταλισμό²³².

Όπως παραδέχεται η Ε. Φωκά, το να κάνουμε σαφείς προτάσεις για το ζήτημα Ισλάμ - Ευρώπη δεν θα ήταν σοφό, λόγω των αμέτρητων αντιτιθέμενων απόψεων και ερμηνειών του²³³. Ωστόσο δείξαμε με σαφήνεια ότι η ισλαμική ταυτότητα αποκλίνει δομικά και καθολικά από τη δυτική - ευρωπαϊκή. Συνεπώς η συμβίωση του Ισλάμ με το ευρωπαϊκό σύστημα αξιών, το οποίο είναι υποχρεωμένο λόγω αρχής να αναγνωρίσει θεμελιώδη δικαιώματα στους μουσουλμάνους της Ευρώπης, εξελίσσεται σε ένα τεστ αντοχής τόσο για το ίδιο αλλά κυρίως για τους Ευρωπαίους πολίτες.

Ψάχνοντας τα σύνορα

Μένει ακόμα άλλη μια τελευταία *ετερότητα* στην οποία δοκιμάζεται η Ευρώπη και δεν είναι άλλη από τον ίδιο της τον εαυτό. Το πάγιο ερώτημα «τι είναι ευρωπαϊκό και τι όχι» ή «ως πού φτάνει η Ευρώπη» φέρνει τη συζήτηση στο κατά πόσο όμοιοι είναι μεταξύ τους οι Ευρωπαίοι και στο ζήτημα της εδαφικότητας.

Πολλοί αναλυτές, μεταξύ αυτών και ο Ρίφκιν, βρίσκουν παρωχημένο το πολιτικό μοντέλο του «*συμβατικού*»²³⁴ έθνους κράτους, διότι οι εξελίξεις της παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας δημιουργούν αλληλεπιδράσεις τις οποίες ο περιορισμένος εδαφικός προσανατολισμός του δεν μπορεί να ελέγξει. Η πολιτική, η οικονομία και η διπλωματία επηρεάζονται από τη λεγόμενη *δημόσια διπλωματία*²³⁵ των διεθνοποιημένων ΜΜΕ προκαλώντας την εμφάνιση του *stagedcrafting* (αναπαράσταση της εξουσίας) στη θέση του *statecrafting* (κρατική άσκηση της εξουσίας). Ο Jameson σημειώνει πως τα «*μεταμοντέρνα*» ΜΜΕ έχουν έναν ιδιαίτερο πολιτικό ρόλο προβάλλοντας μια «*νέα συλλογική εμπειρία πρόσληψης*» που ασκεί τον κόσμο «*σε νέους τρόπους ανάγνωσης*»²³⁶ σημαντικών γεγονότων. Παράλληλα και ενώ οι

²³⁰ Η Cesari δίνει εδώ το παράδειγμα σχολικών εγχειριδίων, ό.π. σελ. 55.

²³¹ Ε. Fokas σελ. 9.

²³² Nielsen, ό.π. σελ. 34.

²³³ Ε. Fokas, σελ. 4.

²³⁴ Ρίφκιν σελ. 47.

²³⁵ Kunczik, σελ. 121.

²³⁶ Jameson, σελ. 178-179.

εξελίξεις το ξεπερνούν, το έθνος κράτος δραστηριοποιείται σε ένα πλουραλιστικό και δικτυωμένο περιβάλλον διεθνών οργανισμών, μη κυβερνητικών οργανώσεων, πλήθος *fora* και οργανώσεων που εκπροσωπούν ειδικότερους κλάδους της κοινωνίας των πολιτών και που δεν έχουν εθνικούς περιορισμούς. Αυτό το περιβάλλον δεν έχει καμία σχέση με τον κυρίαρχο χώρο των άλλοτε ισχυρότατων εθνών-κρατών μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα. Κατ' επέκταση δικαιολογείται η παρακμή του παλαιού τύπου εθνικισμού που συνδέει αδιαπραγμάτευτα την εθνική ταυτότητα με την εδαφική επικράτεια.

Μεταξύ των νέων κοινωνικών και οικονομικών δικτύων που αναπτύσσονται συγκαταλέγεται και το «πολιτικό δίκτυο» της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Μέσα σε αυτό το δίκτυο που αποτελείται από τα κράτη μέλη γίνεται μια προσπάθεια να αναχθεί η πολυμορφία και ανομοιομορφία σε πολύτιμο περιουσιακό της στοιχείο, προκειμένου να γίνει αποτελεσματικότερη η προσέγγιση των λαών τους. Με άλλα λόγια γίνεται μια προσπάθεια να δουν αυτοί οι λαοί ο ένας τον άλλο ως ετερότητα που συμπληρώνει την ταυτότητά τους και όχι στη διαλεκτική του πολέμου, που ίσχυσε το 18^ο το 19^ο και το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα. Είναι τα «*μίσση του παρελθόντος*»²³⁷, εξηγεί ο Γ. Δερτιλής, στα οποία οφείλεται η δυσκολία διάδοσης μιας ευρωπαϊκής συλλογικής ταυτότητας.

Το γεωγραφικό κριτήριο επομένως της ταυτότητας λειτουργεί διαφορετικά για την ευρωπαϊκή και διαφορετικά για τις εθνικές ταυτότητες. Για το έθνος η εδαφική ακεραιότητα αποτελούσε πάντα και ακόμα αποτελεί υπόθεση εθνικής ασφάλειας, διότι συνδέθηκε με την εδαφική επικράτεια στην οποία εντείνεται η εξουσία του κράτους. Έτσι παρόλο που η Ε.Ε. έχει τα σύνορα των κρατών μελών, η ευρωπαϊκή ταυτότητα δεν υπόκειται σε αυτή τη δικλείδα και επομένως για αυτήν το γεωγραφικό κριτήριο είναι συνάρτηση του ιστορικού-πολιτισμικού. Είναι δηλαδή «κάτι» ευρωπαϊκό όταν πληροί την «ευρωπαϊκότητα» και με όρους εδαφικούς και με όρους ιστορικοπολιτισμικούς. Άλλωστε δεν είναι όλες οι χώρες της Ευρώπης μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, για πολλούς και διαφορετικούς λόγους. Το κλειδί εδώ είναι κατά την άποψή μας τα κριτήρια ένταξης μιας χώρας στην Ε.Ε. (τα λεγόμενα κριτήρια της Κοπεγχάγης) και ιδιαίτερα το κριτήριο της σταθερότητας των πολιτικών θεσμών²³⁸: δημοκρατία, κράτος δικαίου, ανθρώπινα δικαιώματα, προστασία των μειονοτήτων. Οι υποψήφιας χώρες πρέπει να πληρούν το κριτήριο του κεκτημένου της Ένωσης, δηλαδή να δείξουν στην πράξη ότι μπορούν μέσω της νομοθεσίας και εφαρμόζουν τα μέτρα που απαιτούνται για την πλήρωση του πολιτικού και του οικονομικού κριτηρίου. Οι προϋποθέσεις για την ένταξη έχουν διατυπωθεί ρητά από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Κοπεγχάγης²³⁹ το 1993 και της Μαδρίτης το 1995.

Με βάση λοιπόν την αποσαφήνιση της σύνδεσης της ευρωπαϊκής ταυτότητας με την ευρωπαϊκή παράδοση που επιβεβαιώνεται από τα ιστορικά πλαίσια τα οποία περιγράψαμε, η ευρωπαϊκή ταυτότητα α) αποστασιοποιείται από την ιδεολογία του εθνικισμού και β) έχει χαλαρή σχέση με το κριτήριο της εδαφικότητας. Αυτό δεν σημαίνει ότι η ευρωπαϊκή

²³⁷ Δερτιλής στο Αρβελέρ-Aymard, τ.Β', σελ. 351-352.

²³⁸ Βλ. γενικά για τα κριτήρια

http://ec.europa.eu/enlargement/enlargement_process/accession_process/criteria/index_en.htm.

²³⁹ Βλ. *Συμπεράσματα του Ευρ. Συμβουλίου 21-22 Ιουνίου 1993*, παρ. 7, αρ. iii. Στο http://www.europarl.europa.eu/enlargement/ec/pdf/cop_en.pdf.

οικοδόμηση κατευθύνεται σε κάποιο είδος κατάργησης των συνόρων, αλλά ότι α) τυποποιεί τα εσωτερικά σύνορα μεταξύ των κρατών οριοθετώντας τους ιστορικούς χώρους δράσης των ιδιαίτερων εθνοπολιτισμικών ταυτοτήτων της και β) διατηρεί τα εξωτερικά της σύνορα καλύπτοντας το ζήτημα της εδαφικής ακεραιότητάς της, πράγμα που σχετίζεται άμεσα βεβαίως με την ύπαρξη ευρωπαϊκής στρατιωτικής δύναμης²⁴⁰.

Έτσι δεν είναι υπερβολή να πούμε πως η ευρωπαϊκή ταυτότητα μπορεί να πραγματοποιήσει ένα θεωρητικό ελιγμό. Διότι οι Γάλλοι της Μασσαλίας πράγματι διαφέρουν πλείστα από τους Έλληνες των Ιωαννίνων αλλά και τους Σουηδούς της Ουψάλα, αλλά επίσης διαφέρουν από τους Γάλλους της Ορλεάνης ή της Δουνκέρκης. Το κρίσιμο θέμα των Βάσκων στην Ισπανία, των Βαλόνων στο Βέλγιο, των Κορσικανών στη Γαλλία, των Φλαμανδών στην Ολλανδία κ.α. είναι συνδεδεμένο πολύ περισσότερο με τις αποσχιστικές τάσεις αυτών των ταυτοτήτων από τις «επίσημες εθνικές» και πολύ λιγότερο με την ευρωπαϊκότητά τους. Όπως είδαμε εξάλλου το έθνος-κράτος επέβαλε με συγκεκριμένα εργαλεία την εθνικοποίηση των τοπικών ομάδων κατά τη δημιουργία του. Ίσως λοιπόν η επίλυση ή τουλάχιστον η ανακούφιση των προβλημάτων αυτών να περνάει ευκολότερα από το πλουραλιστικό και πάντως αργοκίνητο περιβάλλον της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Άλλωστε η πολιτισμική πολυμορφία θεσμοθετείται επίσημα ως «λάβαρα» της ολοκλήρωσης, όπως υποδηλώνει το σύνθημα της Ε.Ε. «Ενότητα στην πολυμορφία» και όπως θεσμικά τουλάχιστον φαίνεται από την ατζέντα και τα προγράμματα πολιτισμού της· σημειώνουμε πως η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς της Ε.Ε. καταγράφεται ως στόχος δράσης στο άρθρο 151 της Συνθήκης για την Ε.Ε., διευρύνεται με πρωτοβουλία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής το Μάιο του 2007²⁴¹ και κορυφώνεται το ίδιο έτος με την επικύρωση της Σύμβασης της UNESCO για την προστασία της πολυπολιτισμικής έκφρασης.

Τέλος, η αναβίωση του εθνικού αισθήματος και οι εθνικιστικές εξάρσεις που παρατηρούνται τα τελευταία χρόνια στην Ευρώπη δεν θα πρέπει να ερμηνευθούν αμέσως ως απόρριψη της ευρωπαϊκής ιδέας. Σε τελική ανάλυση αν οι Ευρωπαίοι δεν θέλουν να «ενωθούν», δεν υπάρχει λόγος να το κάνουν, αλλά οι πρόσφατες εθνικιστικές εκδηλώσεις σχετίζονται πολύ περισσότερο με τα κοινωνικά και πολιτισμικά προβλήματα που προκαλεί η αυξανόμενη μετανάστευση²⁴². Η υπέρβαση που πρέπει να γίνει κατανοητή σχετικά με την ετερογένεια των διάφορων ευρωπαϊκών εθνοπολιτισμικών ταυτοτήτων έχει να κάνει με τον ιστορικό ανταγωνισμό του κράτους και της ιδιότητας του πολίτη²⁴³. Για το σκοπό αυτό η τελευταία θα πρέπει να εννοηθεί στη βάση ενός οικουμενικού δικαίου, ήτοι να απογαλακτιστεί από την εθνική φροντίδα.

²⁴⁰ Το αρχικό σχέδιο της ΚΕΠΠΑ προέβλεπε ευρωπαϊκή στρατιωτική δύναμη 60000 στρατιωτών υπό ευρωπαϊκή διοίκηση, χωρίς την εμπλοκή του NATO. Μετά από πιέσεις ωστόσο των ΗΠΑ και της Βρετανίας σήμερα η ασφάλεια των ευρωπαϊκών κρατών παραμένει σε συνάρτηση με τη συμμετοχή τους στο NATO. Βλ. άρθρο του αντιστρατήγου Χ. Μουστάκη στο http://www.apodimos.com/arthra/06/Jan/europaiki_amyna_eurostratos/index.htm.

²⁴¹ Ανακοίνωση της Επιτροπής στο Ευρωκοινοβούλιο, την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και την Επιτροπή των Περιφερειών σχετικά με την «Ατζέντα για τον Πολιτισμό σε έναν κόσμο παγκοσμιοποίησης», *Βρυξέλλες 10-05-2007*.

²⁴² Narinski-Tchoubarian στο Αρβελέρ-Aymard, τ.Β', σελ. 541.

²⁴³ Αρβελέρ, ό.π. σελ. 247.

Επίλογος

Επειδή το αντικείμενο της εργασίας μας, δηλαδή η ευρωπαϊκή ταυτότητα, περιέλαβε εκτενή ενασχόληση με την υπόθεση της Ευρωπαϊκής οικοδόμησης μπορεί να δημιουργήθηκε η εντύπωση πως συνηγορούμε υπέρ αυτής με κάθε τρόπο και άνευ όρων. Για το λόγο αυτό θα πρέπει να κλείσουμε δίνοντας έμφαση σε μια πραγματιστική αντιμετώπιση του θέματος, αφού ακόμα και μια μικρή επισκόπηση καταστάσεων και γεγονότων συνθέτουν εύκολα έναν ισχυρό αντίλογο στην ευρωπαϊκή ιδέα.

Τη στιγμή που γράφεται αυτό το κείμενο, η Ευρωπαϊκή Ένωση σε καμία περίπτωση δεν βρίσκεται στο απυρόβλητο των διεθνών εξελίξεων, είτε όσον αφορά στο ρόλο της είτε όσον αφορά στην ίδια της την ύπαρξη. Μετά από 51 χρόνια από την υπογραφή της Συνθήκης της Ρώμης, η Ε.Ε. δεν έχει ακόμα δυναμική πολιτική παρουσία στη διεθνή γεωπολιτική σκακιέρα, εναλλακτική των ΗΠΑ. Αυτό φάνηκε από την αδυναμία της να ασκήσει άμεσες και αποτελεσματικές πιέσεις προς την επίλυση των κρίσεων στη Νότια Οσετία τον Αύγουστο του 2008 και στη Γάζα το Δεκέμβριο του ίδιου έτους. Παράλληλα η διεθνής οικονομική κρίση οδηγεί σε απαισιόδοξες προβλέψεις για την ευρωπαϊκή οικονομία και την είσοδο της Ευρωζώνης σε ύφεση. Περισσότερο παρά ποτέ από εδώ και εμπρός θα δοκιμαστεί το κοινωνικό πρόσωπο της Ε.Ε., δεδομένης της έντονης κριτικής που δέχθηκε η Συνθήκη του Μάαστριχτ, ότι δηλαδή τείνει προς την κατάργηση κοινωνικών κατακτήσεων από την επιδίωξη της «οικονομικής εξυγίανσης» και ανταγωνιστικότητας. Δεν είναι όμως μόνο η «ειδησεογραφία» που αποκαλύπτει τις αδυναμίες της Ε.Ε..

Η τεκμηρίωση του ευρωσκεπτικισμού δεν έγκειται απλά και μόνο στη σύγκρουση των εθνικών συμφερόντων των κρατών μελών, όπως καθένα από αυτά αντιλαμβάνεται το δικό του. Πράγματι η συμμετοχή στην Ε.Ε. και η υιοθέτηση των πολιτικών της δεν είναι ευεργετική σε όλους τους τομείς για όλα τα κράτη· παρομοίως η συμμετοχή των διάφορων κοινωνικών ομάδων και των πολιτών σε ένα έθνος-κράτος δεν είναι ευεργετική για όλους τους πολίτες και τις ομάδες αυτές. Η ευρωπαϊκή οικοδόμηση συνεπώς δεν μπορεί να εννοηθεί ως ένα ρομαντικό ιδεώδες που όλοι αναγνωρίζουμε ως ιδεώδες και όλοι επιθυμούμε και επιδιώκουμε, αλλά ως μια διαδικασία συμβιβασμών και εύρεσης κοινών τόπων μεταξύ των συνομιλητών. Επίσης αυτή η διαδικασία θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη τις ιδιοσυγκρασίες και τις επιφυλάξεις όσο το δυνατόν περισσότερων εταίρων. Διότι υπάρχουν πολλοί Ευρωπαίοι, όπως έχουμε αναφέρει, που δεν είναι εξοικειωμένοι ούτε με τη δομή και λειτουργία της Ε.Ε. ούτε με την ιστορία της και τις ακριβείς επιδράσεις που έχει στη ζωή τους η συμμετοχή του κράτους τους σε αυτήν, πόσο μάλλον με την ευρωπαϊκή ιδέα. Γι' αυτό εξάλλου τονίσαμε πόσο σημαντικό είναι να καλυφθεί το λεγόμενο «έλλειμμα δημοκρατίας» της Ε.Ε. ώστε να μην είναι και να μη φαίνεται ότι είναι ένας κλειστός γραφειοκρατικός χώρος λήψης αποφάσεων κεκλεισμένων των θυρών.

Από την άλλη μεριά δεν μπορούμε να αγνοήσουμε το γεγονός ότι στα ευρωπαϊκά κράτη, όπως και σε όλα τα κράτη, το πολιτικό σύστημα δεν λειτουργεί με άρτιο τρόπο. Τουναντίον, οι πολιτικοί και οι κυβερνήσεις είναι εν πολλοίς δέσμιες των ομάδων συμφερόντων που τους στήριξαν στην απόκτηση πολιτικής δύναμης και εξουσίας, αλλά και δέσμιες των μεντιακών αναγκών τους δεδομένου του καθοριστικού ρόλου των ΜΜΕ στη

διαμόρφωσης της σχέσης των πολιτών με το πολιτικό σύστημα. Μοναδικά φαινόμενα διαπλοκής, η ακόμα και διαφθοράς, οδηγούν συχνά σε αισθητές αποκλίσεις των εθνικών στρατηγικών από τους αρχικούς και εξαγγελμένους στόχους των κυβερνήσεων και των κομμάτων, ιδιαίτερα στους τομείς της κοινωνικής πολιτικής και της οικονομίας, αλλά και σε θέματα ενέργειας, περιβάλλοντος και τοπικής ανάπτυξης. Τούτες οι αποκλίσεις σε συνδυασμό με μικρά και μεγάλα λάθη τους γίνονται αστραπιαία όπλο της αντιπολίτευσης και της αγοραίας ειδησεοθηρίας των Μέσων, καθιστώντας συχνά τις κυβερνητικές θητείες βραχύβιες και δυσκίνητες. Αυτή η παθογένεια των δυτικών δημοκρατιών έχει ηλικία πολλών δεκαετιών και ενώ τα προβλήματα έχουν συσσωρευτεί, οι πολιτικές δυνάμεις έχουν παγιδευτεί σε μια ατέρμονη αντιπαράθεση τακτικών και εντυπώσεων. Έτσι βλέπουμε σήμερα το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού να είναι δυσареστημένο τόσο με τις φιλελεύθερες παρατάξεις όσο και με τις σοσιαλιστικές, εκφράζοντας το φόβο ότι στην πράξη δεξιά και αριστερά δεν διαφέρουν ως προς τη δυνατότητα και αποτελεσματικότητά τους να επιλύσουν προβλήματα. Όλα αυτά συνθέτουν ένα φαινόμενο, το οποίο σε συνδυασμό με τη διεθνοποίηση των κρίσεων στο πολιτικό και οικονομικό επίπεδο, κλονίζει το κύρος της δημοκρατίας στη σύγχρονη μορφή της, επιτρέποντας περισσότερη ακρόαση σε ακραίες φωνές, όπως μαρτυρεί η εμφάνιση ακροδεξιών φυσιογνωμιών στο κέντρο της δημόσιας σκηνής σε ορισμένα κράτη.

Παρατηρώντας πόσο δύσκολο είναι να ξεπεραστούν τα προβλήματα του πολιτικού συστήματος των ευρωπαϊκών κρατών που αναφέραμε, αισθάνεται κανείς πως το «ευρωπαϊκό όνειρο» είναι όντως μόνο ένα όνειρο και μάλιστα μακρινό. Αν η ευρωπαϊκή παράδοση είναι αρκετή για να ενισχύσει τους όποιους κοινούς πολιτισμικούς δεσμούς ανάμεσα στα είκοσι επτά κράτη που αριθμεί η Ε.Ε. σήμερα, δεν είναι σαφές με ποιο τρόπο μπορεί να τα βοηθήσει να ξεπεράσουν τα προβλήματα που πηγάζουν από τις ιδιαίτερες πολιτικές και κοινωνικές ιδιοσυγκρασίες τους. Ο ευρωσκεπτικισμός της Βρετανίας για παράδειγμα δεν εξαντλείται στους πολιτικούς δεσμούς της χώρας με τις ΗΠΑ αλλά εμβαθύνει σε μια μεγάλης ηλικίας απόσταση που διατηρούσαν οι άνθρωποι του βρετανικού «νησιού» από την Ευρώπη. Οι χώρες του πρώην ανατολικού Συμφώνου από την άλλη μεριά βρίσκονται σε ένα -ακόμα- μεταβατικό στάδιο του σοσιαλιστικών καταβολών πολιτικού τους συστήματος στο νεοφιλελεύθερο δημοκρατικό μοντέλο, το οποίο έχει αρχίσει να μοιάζει ιδιαίτερα απειλητικό και σκληρό. Επίσης, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε και τη μεσογειακή ιδιαιτερότητα, μιας και οι χώρες της Μεσογείου απετέλεσαν από νωρίς τη δεύτερη από την Ευρώπη των «δύο ταχυτήτων» και έθεσαν ζητήματα που απαιτούν ειδικούς χειρισμούς, όπως το ισπανικό ζήτημα των Βάσκων και Καταλανών, η πολυποίκιλη απόκλιση ανάμεσα σε ιταλικό βορρά και νότο, οι ελληνοτουρκικές σχέσεις και το κυπριακό κ.α..

Προβλήματα και εμπόδια που να αιτιολογούν τον ευρωσκεπτικισμό πάντα θα υπάρχουν, τέτοια μάλιστα που τον καθιστούν απαραίτητο για να μην εθελotuφλούν οι υποστηρικτές της ευρωπαϊκής ενοποίησης απέναντι σε αυτά. Έτσι γυρίζουμε πίσω στο σημείο που αναφέραμε ότι η ευρωπαϊκή οικοδόμηση έχει πολύ μεγαλύτερη αξία ως διαδικασία παρά ως αποτέλεσμα, τουλάχιστον στην παρούσα φάση. Διότι δεν είναι μια απλή επιλογή των πολιτών και των πολιτικών να πάρουν θέση «υπέρ ή κατά» της ευρωπαϊκής ιδέας, αλλά υπέρ ή κατά ποιιάς ευρωπαϊκής ιδέας. Κατά παρόμοιο τρόπο,

επιστρέφοντας στη θεωρία μας, δεν ήταν απλή και ίσως ούτε και ελεύθερη η επιλογή των ανθρώπων να πάρουν τη θέση τους ως πολίτες του έθνους - κράτους τους. Όπως «συμπνευτικά» επισημαίνει ο Toynbee, « οι λαοί αναζητούν μια εικόνα του παρελθόντος που θα παρέχει σε αυτούς ένα αυθεντικό ή φανταστικό υπόβαθρο για να αντιμετωπίσουν με επιτυχία τα προβλήματα της ζωής τους σήμερα»²⁴⁴. Το υπόβαθρο αυτό κατά τον Gross είναι η παράδοση που μας προσφέρει βοήθεια να αντιμετωπίσουμε τα θεμελιώδη προβλήματα της νεωτερικότητας²⁴⁵. Κατά συνέπεια το να ταχθούμε υπέρ μιας ευρωπαϊκής ιδέας που δεν έχει έρεισμα σε μια ζωντανή παράδοση και δεν λύνει προβλήματα, δεν θα είχε νόημα. Αν όμως η ιδέα αυτή προτείνει στους Ευρωπαίους ένα πολύτιμο σύστημα αξιών μέσα από την ιστορία τους, τότε έχουν κάθε λόγο να συναινέσουν σε αυτή και να απαιτήσουν το μερίδιο από την κληρονομιά τους: δημοκρατικές ελευθερίες, ποιότητα ζωής, προστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων, εργασία, παιδεία, σεβασμό στο περιβάλλον και τη φύση.

Τυπικά όλα αυτά είναι επιθυμητά τόσο θεσμικά στην Ε.Ε. όσο και εθνικά στα κράτη μέλη, σε κάθε εξαγγελία, υπόσχεση και επίσημη δήλωση των ανθρώπων που εκπροσωπούν το πολιτικό σύστημα. Προκειμένου όμως να φανεί αν η πρώτη δύναται να κάνει όσα τα δεύτερα δεν μπορούν, θα πρέπει να δοθεί το αντίστοιχο μήνυμα από μια μη κομφορμιστική ευρωπαϊκή κοινωνία των πολιτών· στις εθνικές και ευρωπαϊκές κάλπες, στις κάθε τύπου οργανώσεις, στα Μέσα και τον Τύπο, στα σχολεία και τα πανεπιστήμια, στις καταναλωτικές συνήθειες, στους κινηματογράφους και τα θέατρα. Σε τελική ανάλυση οι Ευρωπαίοι δεν γνωρίζουν ακόμα πόσο Ευρωπαίοι είναι και δυστυχώς δεν έχουν ακόμη πολύ χρόνο για να το μάθουν, όπως δείχνει το παράδειγμα της κυρίαρχης ετερότητάς τους, η Αμερική, και για να δουν την προειδοποίηση που τους δίνει να αναζητήσουν τη δική τους αφήγηση²⁴⁶:

«Για εκείνους τους Αμερικανούς που ακόμη πιστεύουν στις υποσχέσεις της Αμερικής και που έχουν κάνει κάθε προσπάθεια να ορθοποδήσουν και να επιτύχουν, αλλά η οικονομία της αγοράς και η κοινωνία τους ανάγκασε ξανά και ξανά να μείνουν καθηλωμένοι στην ίδια θέση, το αμερικάνικο όνειρο κατέληξε να μοιάζει με σκληρή φάρσα, με ένα μύθο χωρίς πραγματική ουσία. Για εκείνους που είναι στην κορυφή και για εκείνους που είναι στο κατώτατο σημείο της κοινωνικο-οικονομικής κλίμακας, το αμερικανικό όνειρο χάνει την ακτινοβολία του και στην πορεία αφήνει έρμαιο τον αμερικανικό λαό. Διατηρώντας απλώς το θρησκευτικό μας ζήλο [οι Αμερικανοί] έχουμε γίνει ένας ‘περιούσιος λαός’ χωρίς μια αφήγηση-καθιστώντας εν δυνάμει την Αμερική έναν τόπο πιο επικίνδυνο και πιο μοναχικό».

²⁴⁴ Toynbee, σελ. 21.

²⁴⁵ Gross, σελ. 167.

²⁴⁶ Ρίφκιν, σελ. 101.

ΕΡΓΑ ΑΝΑΦΟΡΑΣ

ΒΙΒΛΙΑ

- Αξελός, Κώστας, *Ανοιχτή Συστηματική*, Αθήνα, Εστία 1989.
- Άντερσον, Μπένεντικτ, *Φαντασιακές Κοινότητες*, Νεφέλη, 1997.
- Αρβελέρ, Ελένη και Aymard, Maurice, *Οι Ευρωπαίοι, τόμοι Α και Β*, Αθήνα, Σαββάλας 2003.
- Ταίηλορ, Τσαρλς, *Πολυπολιτισμικότητα*, Αθήνα, Πόλις, 1997.
- Τσιβάκου, Ιωάννα, *Το οδοιπορικό του εαυτού*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2000.
- Τσιβάκου, Ιωάννα, *Προσφορά και ανταπόδοση στις κοινωνικές σχέσεις*, Αθήνα, Νεφέλη, 2006.
- Azmeh-al, Aziz και Fokas, Effie, *Islam in Europe*, New York, Cambridge University Press, 2007.
- Bauman, Zygmunt, *Η Μετανεωτερικότητα και τα δεινά της*, Αθήνα, Ψυχογιός, 2002.
- Duroselle, Jean-Baptiste, *Europe-A history of its Peoples*, London, Viking, 1990.
- Giddens, Anthony, *Οι συνέπειες της νεωτερικότητας*, Αθήνα, Κριτική, 2001.
- Gross, David, *Τα ερείπια του παρελθόντος*, Αθήνα, Πατάκη, 2003.
- Jameson, Frederic, *Το μεταμοντέρνο*, Αθήνα, Νεφέλη, 1999.
- Rifkin, Jeremy, *Το ευρωπαϊκό όνειρο*, Αθήνα, Λιβάνη, 2004.
- Said, Edward, *Ο Φρόνιτ και οι μη Ευρωπαίοι*, Αθήνα, Άγρα, 2004.
- Toynebee, Arnold, *Οι Έλληνες και οι Κληρονομίες τους*, Αθήνα, Καρδαμίτσα, 1992.
- Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος - Larousse - Britannica, τόμοι 1, 12, 13, 17, 21, 27. Αθήνα, Πάπυρος, 2007.

ΑΡΘΡΑ

- Ζιάκας, Θεόδωρος, *Η ευρωπαϊκή ταυτότητα*, 12-10-2008 στο http://www.antifono.gr/portal/index.php?option=com_content&view=article&id=534&catid=40&Itemid=98
- Σαρρή, Μαριαλένα, *Πολιτισμική και εθνική ταυτότητα*, 5-03-2007 στο <http://www.archive.gr/modules.php?name=News&file=article&sid=242>
- Μουστάκης, Χρήστος, *Ευρωπαϊκή Άμυνα και Ευρωστρατός*, Μάιος 2005, στο http://www.apodimos.com/arthra/06/Jan/EUROPAIKH_AMYNA_EUROST_RATOS/index.html
- Φραγκουδάκη, Άννα, *Η ευρωπαϊκή ταυτότητα του μέλλοντος*, 30-06-2001, Τα Νέα.
- Garton Ash, Timothy, *Europe is failing in two life and death thests*, 8-01-2009, The Guardian.

ΕΠΙΣΗΜΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

- Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση*, Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 29-07-1992.

- › *Συνθήκη για τη θέσπιση Συντάγματος της Ευρώπης*, Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 29-10-2004.
- › *Απόφαση υπ' αρ. 1904/2006 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου*, Πρόγραμμα «Ευρώπη για τους Πολίτες 2007-2013», Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 27-12-2006.
- › *Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 14-12-2007.
- › *Συνθήκη της Λισαβόνας*, Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 17-12-2007.
- › Ανακοίνωση της Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, «Ατζέντα για τον Πολιτισμό», 10-05-2007.

ΕΡΕΥΝΕΣ

- › *Public Opinion in the European Union - First Results*, Standard Eurobarometer (70) Oct-Nov 2008, pub. December 2008.
- › *Discrimination in the European Union - Summary*, Flash Eurobarometer (232) Jan 2008, report February 2008.
- › *Expectations of European citizens - Summary*, Flash Eurobarometer (227) Apr 2008, report May 2008.

Εικόνες εξωφύλλου: πίνακας του Jean Baptiste Oudry, «Αλληγορία της Ευρώπης», 1722 (Campbell Blaffer Foundation, Houston), εμβλήματα του Ελεγκτικού Συνεδρίου της Ε.Ε., του Ευρωκοινοβουλίου, του Ευρωπαϊκού Οργανισμού Άμυνας, του Ευρωπαϊκού Οργανισμού Περιβάλλοντος και του Ευρωπαϊκού Διαμεσολαβητή.